

İBÂDİYYE’NİN HÂRİCİLİĞE İSNADI MESELESİ

Mehmet Hanifi YOLDAŞ*

Mehmet KUBAT**

Öz

Sıffin savaşı esnasında Muâviye ve Amr b. As’ın Tahkîm’e gitme önerisinin Halife Hz. Ali tarafından kabulü onun ordusunda bölünmeye yol açtı. Bu bölünme neticesinde makâlât türü kaynakların “Havâric” olarak adlandırdığı, İbâdîlerin ise “Muhakkimetü’l-Ûlâ” dedikleri ilk fırkalaşma hareketi başlamış oldu. Hicrî 64/684 yılında Muhakkimetü’l-Ûlâ’nın parçalanması ve sonrasında meydana gelen fırkaların hepsi Mezhepler Tarihçileri tarafından genel bir değerlendirme ile Hâricîliğin alt kolları olarak kabul edildi. Yapılan tanımlamalarda Ezârîka, Necedât, Acârîde, Sufriyye, Beyhesiyye ve diğer Hâricî fırkalar sertlik yanlısı ve aşırıya kaçanlar olarak vasıflandırıldı. İbâdîler ise Hâricîliğin günümüze kadar yaşayan mutedil fırkası olarak kabul edildi. Bu niteleme ile İbâdiyye Hâricî fırkalardan biri olarak konumlandırılmış oldu. Şiddet taraftarı Hâricî fırkalardan hiçbiri varlığını sürdüremezken İbâdiyye’nin günümüze kadar varlığını devam ettirmesinin temel sebebinin görüşlerindeki itidal olduğu söylenebilir. İbâdiyye’yi Hâricî olmakla itham eden müellifler, çeşitli konulardaki görüşlerinin benzerliğini delil gösterirler. Ancak bu iddialar İbâdîler tarafından kesin bir dille reddedilmektedir. Bu makalede İbâdî müelliflerin doğrudan kendi eserleri ekseninde benzer olduğu iddia edilen görüşler Hâricîlerin temel düşünceleriyle karşılaştırılarak bir sonuca ulaşılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hâricîler, Muhakkimetü’l-Ûlâ, İbâdiyye, Kaade, Hurûc.

The Issue of Imputation of Ibadīya to Kharicite

Abstract

During the Battle of Siffin, the acceptance of Muaviye and Amr b. As’s proposal to go to Tahkim by Caliph Hz. Ali led to a split in his army. As a result of this division, the first sectarian movement began, which maqalat-type sources called “Havâric” and Ibadis called “Muhakkimetü’l-Ûlâ”. The disintegration of Muhakkimetü’l-Ûlâ in Hijri 64/684 and all the sects that emerged after it were accepted as sub-branches of Kharijite with a general assessment by the Historians of Sects. In the definitions made, Ezârîka, Necedât, Acârîde, Sufriyya, Beyhesiyye and other Kharijite sects were characterized as hardliners and extremists. Ibadis, on the other hand, were accepted as the moderate sect of Kharijite that has survived to the present day. With this qualification, İbâdî-

* Doktora Öğrencisi. İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Malatya, Türkiye/ e-posta: mehmethanifiyoldas@gmail.com/ ORCID: 0000-0003-3912-0256

** Prof. Dr. İnönü Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, Malatya, Türkiye/ e-posta: mehmet.kubat@inonu.edu.tr/ ORCID: 0000-0001-6729-7652

yye was positioned as one of the Khâricî sects. It can be said that the main reason why the Ibadiyya has continued to exist until today is the moderation in their views, while none of the Hariji sects that support violence could survive. The authors who accuse İbâdiyye of being Kharijite show the similarity of their views on various issues as evidence. However, these claims are firmly rejected by the Ibadis. In this article, it will be tried to reach a conclusion by comparing the views claimed to be similar on the axis of Ibadî authors' own works directly with the basic ideas of the Kharijites.

Keywords: Kharijites, Muhakkime, Ibadiyye, Kaade, Hurûc

Makalenin Dergiye Ulaştığı Tarih: 10.01.2022; Hakem ve Yayın Kurulu Değerlendirmesinden Geçen Makalenin Yayına Kabul Edildiği Tarih: 27.02.2022

Giriş

Hiz. Osman'ın (öl. 35/656) on iki yıl süren hilâfetinin son yıllarında İslâm toplumu içerisinde meydana gelen olaylar ve yönetici kesime karşı oluşan hoşnutsuzluklar, toplumsal huzursuzluklara sebebiyet verdi. Hiz. Osman'ın hunharca katledilmesiyle sonuçlanan olaylar, sonraki dönemde gruplaşma ve fırkalaşma hareketlerinin ivme kazanmasına neden oldu. Hiz. Osman'dan sonra hilâfet makamına gelen Hiz. Ali (öl. 40/661) kendinden önceki dönemden kalan sorunlarla uğraşmak durumunda kaldı. Bu sorunların başında ise yönetimini tanımayanlar ile Hiz. Osman'ın kanının hesabını soranların geldiğini söylenebilir. Hiz. Âişe'den (r.a.) sonra onun kanının hesabını sorma hakkını kendinde gören Muâviye emellerine ulaşmak adına Şamlıları yanına alarak girdiği mücadele ile Cemel'in bir bakıma devamı olarak Sıffîn'de Müslümanların karşı karşıya gelmesine yol açtı. Sıffîn savaşı ve akabinde vuku bulan Tahkîm hadisesi Hiz. Ali'nin saflarında bölünmeye neden oldu. Bu bölünme sonucu ilk siyasi fırka olarak kabul edilen ve makâlât yazarlarınca "Havâric" olarak adlandırılan Muhakkimetü'l-Ûlâ teşekkül etti.¹ Farklı bir bakış açısına sahip olan İbâdî müellifler, hicrî 64/684 yılından sonra Muhakkimetü'l-Ûlâ'nın kendi içinde fırkalara ayrıldığını ve bu tarihten sonra Muhakkimetü'l-Ûlâ'dan ayrılan fırkaların Havâric olarak bilinir hale geldiğini ifade ederler.²

Hicrî 64/684 yılında yaşanan bu bölünmeden önce Muhakkime'den bir grup insan birlikte hareket ederek Emevîlere karşı mücadele eden Abdul-

1 Ebü'l-Hasen Ali b. İsmâil b. Ebi Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî, *Mağâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfû'l-muşallîn*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd (Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Misriyye, 1950), 1/191; Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *el-Farq beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırkati'n-nâciye minhüm*, thk. Lecnetu İhyau't-Turasu'l-Arabiyye (Beyrut: Dâru'l-İfâki'l-Cedîde, 1982), 57.

2 Amr Halîfe Nâmî, *Dirasâtun ani'l-İbâdiyye*, çev. Mîhâil Hûrî (Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2012), 57.

lah b. Zübeyr'e yardım etmek için Mekke'ye gitti.³ Bu grup içerisinde Nâfi' b. el-Ezrak (öl. 65/685), Necde b. Âmir (öl. 72/691), Abdullah b. Saffâr (öl. I./VII. yüzyıl sonları) ve Abdullah b. İbâd vardı. Bu kişiler daha sonra adlarına izafeten anılacak olan Ezârîka, Necedât, Sufriyye ve İbâdiyye fırkalarının imâmları ve önde gelen isimleridirler. Her ne kadar geçmişten günümüze İslâm Mezhepleri Tarihçileri bu dört fırkayı Hâricî fırkalar olarak adlandırsalar da⁴ İbâdîler bu kanaatte değildiler. Onlar kendilerini Muhakkimetü'l-Ûlâ'nın halefleri olarak sayarlar ve İbâdîlere göre Muhakkimetü'l-Ûlâ'nın Havâric ile herhangi bir alakası bulunmamaktadır. Örneğin İbâdîlerin önde gelen âlimlerinden Eттаfeyyiş, "Havâric, tâbiîn zamanında yaşamış olan bir taifedir. Liderleri Nâfi' b. el-Ezrak, Necde b. Âmir, Abdullah b. Saffâr'dır. Bu kişiler ve kendilerine tabi olanlar Hâricî olarak adlandırıldılar. Bu adlandırmanın temel nedeni yukarıda ismi zikredilen şahısların haktan uzaklaşmaları ile kebîre işleyenler hakkındaki hükmü kabul etmeyip bu kimseleri şirke girmekle nitelemelerinden ve kebîre işleyenlerin kanlarının ve mallarının helal olduğunu iddia etmelerinden dolayıdır."⁵ demek suretiyle bu konuda düşüncesini ortaya koymaktadır.

İbâdiyye'nin Hâricîlerle alakası hususunda iki tez ileri sürülmektedir: Bu tezlerden ilki İbâdiyye'nin Hâricî fırkalardan olduğudur. İkinci tez ise İbâdiyye'nin Hâricî fırkalar içerisinde mütalaa edilemeyeceğidir.⁶ İbâdî müellifler istisna edilirse, İslâm Mezhepleri Tarihçilerinin kâhir ekseriyetine göre İbâdiyye, Hâricî fırkalarından biridir. Aynı şekilde günümüz müelliflerinin birçoğu da bu kanaattedir.⁷ Bu görüşü dile getirenler, bu durumun tarihi bir

- 3 Bk. Avad Muhammed Halifât, *Neş'etü'l-hareketi'l-İbâdiyye* (Amman: Dârü's-Şa'b, 1978), 77-78.
- 4 Bağdâdî, *el-Farq beyne'l-fırak*, 54-55; Eş'arî, *Mağâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/170; Ebü'l-Feth Tâcüdî'n Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Muhammed Abdulkadir Fâdîlî (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2005), 92; Halil İbrahim Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016), 160-164; Ethem Ruhi Fiğlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1983), 81; Hasan Onat - Orhan Ateş, "Haricilik", *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, ed. Hasan Onat - Sönmez Kutlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 69-72; Ethem Ruhi Fiğlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri* (İzmir: İzmir İlahiyât Vakfı Yayınları, 2011), 170-171; Mehmet Kubat, *İslâm Mezhepleri Tarihi* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2014), 117-123; Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2012), 94-100; Muhammed Ebu Zehra, *İslâm'da Siyâsî ve İtikâdî Mezhepler Tarihi*, çev. Abdülkadir Şener vd. (İstanbul: Hisar Yayınevi, 2011), 79-84.
- 5 Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-fıraki'l-İslâmiyye* (Maskat: Mektebetü'd-Dâmirî, ts.), 2/276.
- 6 Adûn Cehlân, *el-Fikrû's-siyâsi inde'l-İbâdiyye min hilâli ârâi's-Şeyh Muhammed b. Yusuf et-Tafeyyiş* (Uman: Mektebetü'd-Dâmirî, 2010), 111; Abdurraman Ca'fer b. Akîl, *Safhâtu min târihi İbâdiyye Umân ve Hadramevt* (Dâru Hadramevt li'd-dirâseti ve'n-neşri, 2006), 131.
- 7 Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 92; Ethem Ruhi Fiğlalı, "İbâziyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/258; Kubat, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 123; Abdülhay Muhammed Kâbil, *el-İbâdiyye ve ârâuhumu'l-keâmîyye* (İskenderiye: Darü'l-Vefa li-Dünya, 2015), 27.

gerçeklik olduğunu ve Abdullah b. İbâd'ın da Hâricîlerden olup ilerleyen zamanlarda aralarında yaşanan ihtilaflardan dolayı onlardan ayrıldığını ifade ederler.⁸ Ayrıca günümüzde kimi müellifler, İbâdîlerin gerek Hz. Osman gerekse de Hz. Ali'ye yönelik suçlamaları, Nehrevan ve Nuhayle savaşlarında Hz. Ali ve ordusu tarafından kılıçtan geçirilenleri şehit olarak vasıflandırmaları gibi çeşitli konulardaki yaklaşımlarından hareketle, İbâdiye'nin Hâricî bir fırka olarak mütalaa edilmesi gerektiğini savunurlar.⁹

Neccâr, eski ve yeni dönem tarih kitaplarının Muhakkimetü'l-Ûlâ'yı Havâric olarak kabul etmelerinin Emevîler döneminde olduğunu ileri sürer. İbâdîlere göre böyle bir yargının genel geçer hale gelmesi ve Muhakkimetü'l-Ûlâ'nın Havâric olarak vasıflanması Emevîlerin izledikleri siyasetin sonucudur. Aynı şekilde İbâdiye'nin Hâricîlikle ithamı da Emevîler döneminde olmuştur. Bu itham, Emevî iktidarlarının İbâdîlere karşı takip ettiği siyasetin neticesidir. Emevîleri böyle bir tavır takınmaya götüren sebeplerin başında İbâdîlerin hurûc etmemekle birlikte Emevîlere karşı sertlik yanlısı bir tutum takınmalarıdır. Bundan ötürü Emevîler, İbâdîleri kötülemek ve insanların onlardan nefret etmesini sağlamak istiyorlardı.¹⁰

İbâdiye'nin günümüze kadar devam eden Hâricîlerin mutedil fırkası olma ithamı¹¹ İbâdîlere göre mezheplerinin teşekkülünden itibaren kendilerine atfedilen bir yaftadır.¹² Çünkü İbâdîler asıl Havâric'in, Nâfi' b. el-Ezrak ve onun görüşünde olanlar ile Müslümanların, çocuklarının ve kadınlarının kanlarını helal görenler olduğunu söylerler.¹³ Hatta İbâdîler, gerçek Havâric'in Ezârika, Necedât ve Sufriyye olduğu hususunda kendi içlerinde icmâ etmişlerdir. Bu fırkalar Müslümanların mallarını ve kanlarını helal görmekte dinden çıkmışlardır. Murûk hadisi¹⁴ olarak bilinen rivayette de kastedilen mana budur.¹⁵

Biz bu makalede İbâdiye'nin Hâricî fırkalardan sayılması meselesini İbâdî müelliflerin eserlerinden hareketle inceleyeceğiz. Bu bağlamda konuya

8 'Ammâr Tâlibî, *Arâu'l-Havârici'l-kelâmiyye* (Cezâir: Mûfam lin-Neşr, 2013), 1/203.

9 Metin Yıldız, "Kelâmî Görüşleri Bağlamında İbâzîlerin Hâricîliği Meselesi", *Kader* XVI/2 (2018), 300.

10 Âmir Neccâr, *el-İbâdiyye ve medâ siletihâ bi'l-Havâric* (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1993), 85.

11 Kubat, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 123; Ebu Zehra, *İslâm'da Siyâsi ve İtikâdî Mezhepler Tarihi*, 84; Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 101; Bulut, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 171; Onat - Ateş, "Haricilik", 72; William Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fırlalı (İzmir: İzmir İlahiyât Vakfı Yayınları, 2017), 32.

12 Muammer, İbâdiye'nin Hâricîliğe nispet edilmesini kesin bir dil ile reddeder. Bk. Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye mezhebun İslâmiyyun mu'tedilun* (Uman: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'd-Diniyye, 1979), 19.

13 Muhammed Hasan Mehdî, *el-İbâdiyyetu neş'etuhâ ve akâiduhâ* (Uman: el-Ehliyyetü li'n-Neşri ve't-Tevzî, 2011), 54-55.

14 Murûk hadisi hakkında geniş bilgi için bk. Tâlibî, *Arâu'l-Havârici'l-kelâmiyye*, 1/36.

15 Akil, *Safhâtu min târihi İbâdiyye*, 132.

dair görüşleri aktarmak suretiyle bu hususta bilhassa İbâdî müelliflerin değerlendirmelerinin analizini yapmaya çalışacağız.

1. Muhakkimetü'l-Ülâ'nın Teşekkül Süreci

Hız. Osman'ın öldürülmesinden sonra oluşması muhtemel yönetim boşluğu Hız. Ali'ye halife olarak biat edilmesi ile aşıldı. Hız. Ali yönetime geldiğinde ilk önce Talha (öl. 36/656) ve Zübeyr'in (öl. 36/656) etrafına topladığı grupla mücadele etti. Bu dönemde yaşanan Cemel Vak'ası'ndan sonra Hız. Ali imâmetini, hilâfetini yahut yönetimini tanımayan Muâviye'ye (öl. 60/680) ya da Şamlılara boyun eğdirmek ve onlara hükmünü kabul ettirmek için harekete geçti. Savaşın kaçınılmaz bir hal aldığı günlerde her iki taraf Sıffin Ovası'nda karşı karşıya geldi. Sıffin Savaşı olarak adlandırılan ve Hız. Ali lehine devam eden çatışmalar, savaşın kızıştığı ve Muâviye'nin aleyhine döndüğü anda Amr b. As'ın (öl. 43/664) politik dehasının ürünü olan ve Muâviye'den onay alan Tahkîm teklifiyle sekteye uğradı. Bu teklifle yapılan şey Kur'an'ın hakemliği çağrısıdır. Bu çağrı Hız. Ali'nin saflarında karşılık buldu. İbâdîlere göre bu teklif bir hileydi ve amaçları Hız. Ali'nin ordusunda tefrika çıkarmaktı. Bağy ehli olan Muâviye'ye karşı sonuna kadar savaşılmalı ve tahkîmden de uzak durulmalıydı. Abdullah b. Vehb er-Râsibî'nin (öl 38/658) ve beraberindekilerin (Ehl-i Nehrevan) görüşü buydu. Bu görüşte olanlara rağmen Muâviye'nin tahkîm teklifi kabul edildi. İbâdîler, Hız. Ali'nin mücadelesinde haklı olduğunu ve sahâbenin çoğunluğu tarafından desteklendiğini dile getirirler.¹⁶ Hız. Ali, istemediği halde mevcut şartlar nedeniyle Tahkîm'i kabul etti. Bu kabul Hız. Ali'nin ordusunda bölünmeye yol açtı. Oysa Hız. Ali ve onunla birlikte Muâviye'ye karşı savaşan bir grup, Şamlılardan gelen Tahkîm teklifinin kabul edilmesini istemiyordu.¹⁷

İbâdîler, Tahkîm'e karşı çıkanlara verilecek en doğru ismin Muhakkime olduğunu söylerler.¹⁸ Bu kişiler, "Lâ hükme illâ lillâh" (Hüküm ancak Allah'ındır) sözünü sloganlaştırarak Hız. Ali'nin Tahkîm kararını kabul etmeyip ordusundan ayrıldılar.¹⁹ Ayrılan bu insanlar Kûfe topraklarından sayılan Harûrâ'ya geldiler.²⁰ İbâdî müelliflere göre Harûrâ'ya gelenlerin sayısı on bin

16 Süleymân b. Abdillâh el-Bârûnî, *Muhtaşar târihu'l-İbâdiyye* (Uman: Mektebetu'l-Dâmirî Li'n-Neşri ve't-Tevzi', 1995), 13-14.

17 Bk. Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, thk. Ali Şiri (Kum: Menşuratü's-Şerif er-Radi, 1990), 138.

18 Sâlim b. Hilal Harusî, *el-Fikrû's-siyasi inde'l-İbâdiyye ve'z-Zeydiyye* (Kahire: Mektebetu Medbuli, 2006), 46; Ebû'l-Abbâs Bedrüddîn Ahmed b. Saîd b. Abdilvâhid eş-Şemâhî, *Kitâbü's-siyer*, thk. Ahmed b. Suud es-Seyyâbî (Maskat: Vizâratü't-Türâsî'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1987), 1/48.

19 Ahmed Avad Ebu's-Şebâb, *el-Havâric : târihuhum, firakuhum, ve aķâiduhum* (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2012), 11.

20 Ebû Abdillâh Muhammed b. Saîd el-Ezdî Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyan*, thk. Seyyide İsmail Kâşif (Uman: Vizâretü't-Türâsî'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1980), 2/421.

kişi kadardı. Bu kişiler arasında sahâbeden, tâbiînden, kurrâdan, Müslümanların ileri gelenlerinden ve fukahâdan birçok insan bulunuyordu. Buraya gelenlerden Hurkûs b. Zuheyr, Zeyd b. Huseyn et-Tâî, Hamza b. Sinân el-Ezdî, Şureyh b. Avfî el-Abdî ile muhacir ve ensardan bir topluluk da bulunmaktaydı. Bu grubun ileri gelenleri bundan sonra ne yapacaklarını kararlaştırmak üzere Abdullah b. Vehb er-Râsibî'nin evinde toplandılar. Toplantıda bulunanlara sırasıyla yapılan imâmlik teklifi kimse tarafından kabul edilmedi. Abdullah b. Vehb er-Rasibî "Dünyaya rağbetim olduğu için ya da ölümden korktuğum için değil Allah için kabul ediyorum." demek suretiyle bu görevi üstlendi.²¹ İbâdîlere göre İbn Vehb, zühd ve takvâ sahibi, çokça ibâdet etmesiyle tanınan biriydi. Hatta bundan dolayı "zu's-sefinât" (deve dizli) olarak lakaplandırılmıştır. Tahkîmi kabul etmemiş, Nehrevan'da Hz. Ali'ye karşı savaşmış, cesaret ve fesahat sahibi Muhakkime'nin ileri gelenlerindendir.²²Yeri gelmişken ifade edelim ki Muammer, tahkîm hadisesini anlatırken, Abdullah b. Vehb er-Râsibî'nin halife seçildiğini, ona emîri'l-mü'minîn olarak biat edildiğini ve Hz. Ali'den sonra Müslümanların beşinci halifesi olduğunu ifade eder. Bu bilgiyi ifade ederken er-Râsibî'yi seçenlerin bu düşüncede olduğunu belirtir.²³

Harûrâ'da bir araya gelen Muhakkime'nin beklentisi Hz. Ali'nin tahkîmden vazgeçmesi yönündeydi. Bu beklentileri gerçekleşmeyince Nehrevan'da toplanmaya karar verdiler.²⁴ Bu süreçte hakemler Dûmetülcendel'de bir araya geldiler. Verdikleri karar Hz. Ali aleyhine ve Muâviye lehineydi. Hz. Ali bu kararı tanımadığını ilan etti. Muâviye'ye karşı tekrar savaşmak için Ehl-i Nehrevan'a geri dönmesi çağrısında bulundu.²⁵ Bu çağrıyla yetinmeyen Hz. Ali, onlara Abdullah b. Abbâs'ı (öl. 68/687-688) gönderdi. Ancak bir sonuç elde edemedi. İbâdîlere göre İbn Abbâs, Muhakkime ile girdiği tartışmada onların hak üzere olduklarına ikna oldu ve Hz. Ali'den ayrıldı. İbn Abbâs'ın temasları ile bir netice alamayan Hz. Ali bizzat kendisi görüşmelerde bulduysa da istediği sonucu alamadı.²⁶ Muhakkime bu görüşmelerde Hz. Ali'ye ısrarla Tahkîm'i kabul etmesinin hata olduğunu söylüyordu. Hz. Ali'den Allah'a, Resulüne ve Müslümanların imâmı olan Abdullah b. Vehb er-Râsibî'ye itaat etmesini istiyorlardı.²⁷

21 Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyan*, 2/239.

22 Sâlim b. Hammud b. Şâmis es-Seyyâbî, *Talakâtu'l-ma'hedi'r-riyâdî fi halkâtî'l-mezhebi'l-İbâdî* (Uman: Vezâretü't-Turasi'l-Kavmi ve's-Sekafe, 1980), 21.

23 Ali Yahyâ Muammer, *Men hum el-Havâric* (Maskat: y.y., 2017), 11; bk. Tâlibî, *Arâu'l-Havârici'l-kelâmiyye*, 1/92.

24 Komisyon, *Mu'cemü'l-muştalâhâtî'l-İbâdiyye: şad-ye* (Maskat: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'd-Diniyye, 2011), "Nhr", 2/1029-1030.

25 Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyan*, 2/239-241; Mehdî, *el-İbâdiyyetu neş'etuhâ ve akâiduhâ*, 44.

26 Muhammed Sâlih Nâsır, *Menhecü'd-da'Ve inde'l-İbâdiyye* (Daru'l-Beyda': Daru Nâsır li'n-Neşri ve't-Tevzi', 2013), 80.

27 Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyan*, 2/239-241.

Bütün bu olup bitenlere rağmen Hz. Ali'nin Nehrevan'da toplananlarla savaşmak gibi bir niyeti yoktu.²⁸ Muhakkime'nin Nehrevan'da toplandığı günlerde onlara katılmak üzere Basra'dan yola çıkan Mis'ar b. Fedekî yolda Abdullah b. Habbâb b. Eret ile karşılaştı. Aralarında geçen konuşmadan sonra Mis'ar, Abdullah'ı öldürdü.²⁹ Hz. Ali, İbn Habbâb'ın katilinin kendisine teslim edilmesini istedi. Kimi rivayetlerde Muhakkime'nin Mis'ar'a sahip çıktığı,³⁰ kiminde ise bu yaşananları hiçbir zaman tasvip etmediği anlatılır. Bu rivayetlerdeki anlatımların doğruluğu bir yana gerçekliğinde şüphe bulunmayan bir husus vardır ki, o da İbn Habbâb'ın öldürülmesi ve bundan dolayı Hz. Ali'nin ordusuyla birlikte Nehrevan'a doğru hareket ettiğiidir. Her iki taraf arasında çıkan savaşta Muhakkime'den çok az kişi hariç kurtulan olmadı.³¹

İbâdî müellifler, bu savaşta yaklaşık dört bin insanın öldürüldüğünü kaydederler.³² Öldürülen bu insanlar arasında sahâbenin en faziletliileri ve kurrâdan birçok kişi de vardı.³³ Ayrıca Bedir ehlinde ve Hz. Peygamber'in cennetle müjdelediği bazı şahıslar ile tâbiînün büyüklerinin de Nehrevan Savaşı'nda öldürüldüğünü ifade ederler.³⁴ İbâdîlere göre Hz. Ali'ye kimlerle savaşmış oldukları sorulduğunda onların münafık veya müşrik olmadıklarını bilakis Müslümanların en hayırlıları olduğunu söylemiştir.³⁵ İbâdîler de Hz. Ali'nin bu sözlerinden yola çıkarak onun bu savaştan ötürü büyük bir pişmanlık duyduğunu iddia ederler.³⁶

Nehrevan Savaşı'ndan kurtulanlar ile savaştan önce Muhakkime'den ayrılanlar farklı İslâm beldelerine yöneldiler. Bununla beraber bu kişilerin genel olarak Kûfe'de ve Basra'da ikamet ettiklerini söyleyebiliriz. Muhakkime'den olup Kûfe'de yaşamlarına devam edenler artan baskılar sonucu Basra'ya gelerek buraya yerleştiler. Burada Emevîlerin kendilerine karşı olan baskılarına ve zorlamalarına rağmen hurûca başvurmadan Ebû Bilâl Mirdâs b. Udeyye'nin (öl. 61/681) ilkeleri doğrultusunda varlıklarını sürdürdüler. Öte yandan Muhakkime'den bir topluluk hicrî 64/684 yılında Kâbe'nin savunmasına yardım etmek, Emevîlere karşı koymak ve Abdullah

28 Bk. Fiğlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 67.

29 Bağdâdî, *el-Farq beyne'l-fırak*, 75-77; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 167; Şemmâhî, *Kitâbü's-siyer*; Eş'arî, *Mağâlâtü'l-İslâmîyyîn*, 1/194.

30 Bk. Bağdâdî, *el-Farq beyne'l-fırak*, 78.

31 Nâsır b Süleymân b Saîd es- es-Sâbiî, *el-Havâric ve'l-hakikatü'l-ğâibe* (y.y.: y.y., 1999), 74.

32 Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyan*, 2/252; Bârûnî, *Muhtaşar târihu'l-İbâdiyye*, 76.

33 Nâsır, *Menhecü'd-da' ve inde'l-İbâdiyye*, 31-32; Sıffîn Savaşı'ndan sonra Hz. Ali'den ayrılıp Muhakkime ile birlikte hareket eden ve sahâbeden oldukları iddia edilen kişiler hakkında geniş bilgi için bk. es-Sâbiî, *el-Havâric ve'l-hakikatü'l-ğâibe*, 77-85.

34 Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyan*, 2/55.

35 Halifât, *Neş'etü'l-hareketi'l-İbâdiyye*, 63.

36 Bârûnî, *Muhtaşar târihu'l-İbâdiyye*, 76; Cehlân, *el-Fikrû's-siyâsi inde'l-İbâdiyye*, 48.

b. Zübeyr'e (öl. 73/692) destek olmak için Basra'da toplanıp Mekke'ye doğru yola çıktı.³⁷ Bu kişiler İbn Zübeyr ile birlikte Emevî askerlerine karşı mücadele edip Kâbe'yi savundular.³⁸ Bir taraftan da kendisine yardım ettikleri İbn Zübeyr'in düşüncelerini öğrenmek için Hz. Osman ve Hz. Ali dönemi olaylarını sordular. İbn Zübeyr onlardan hayırla bahsedince kendisinden ayrıldılar. Ayrılan bu kişilerden kimileri Basra'ya döndü. İbn İbâd da Basra'ya dönenler arasındaydı.³⁹

Muhakkime, Hz. Ali'den ayrıldıktan sonra hicrî 64/684 yılındaki bölünmeye kadar bazı küçük meseleler hariç olmak üzere birlik içerisinde varlığını devam ettirdi. Ancak bu birlik fazla uzun sürmedi. İbn Zübeyr'e yardım sonrası Mekke'den ayrılan ve farklı beldelere yönelen bu kişiler; kaade-hurûc, iman-kebîre-küfür, isti'râz ve muhaliflerle ilişkilerde Muhakkime'nin temel düşüncelerine aykırı olabilecek bazı fikirler ortaya koydular. Burada somut bir örnek olarak Nâfi' b. el-Ezrak'ın "isti'râz" görüşü dile getirilebilir. Ayrıca Necde b. Âmir ve Abdullah b. Saffâr'ın farklı görüşler ortaya koymaları Muhakkime'de meydana gelen ayrılığa dair başka örneklerdir.⁴⁰

2. İbâdiyye'nin Hâricîlere Nispeti

Basra'da ikamet eden Muhakkime'ye Ebû Bilâl Mirdâs b. Udeyye liderlik ediyordu.⁴¹ İtidal ile hareket etmek ve barışçıl bir karaktere sahip olmak bu grubun öne çıkan özelliklerindedir. Onlara göre kılıç/silah sadece nefsi müdafaa için kullanılacak bir araçtır.⁴²

Emevî iktidarının Basra valisi Ubeydullah b. Ziyâd (öl. 67/686) hicrî 55/675 yılından itibaren Emevî yönetimine muhalif olanlara karşı baskı ve şiddet yanlısı bir politika uyguladı. Şehrin hâpishanelerini muhaliflerle doldurdu. Başvurduğu sert tedbirler neticesinde Ebu Bilâl ve kırk kadar arkadaşı Basra'dan ayrılmak zorunda kaldı. Ebu Bilâl amacının kimseyle savaşmak ya da öldürmek olmadığını ayrıca yeryüzünde fesat çıkarmak istemediğini

37 Nâsır, *Menhecü'd-da've inde'l-İbâdiyye*, 38-39.

38 es-Sâbiî, *el-Havâric ve'l-hakikatü'l-ğâibe*, 179.

39 Nâsır, *Menhecü'd-da've inde'l-İbâdiyye*, 40; bk. Nâmî, *Dirasâtun ani'l-İbâdiyye*, 44.

40 es-Sâbiî, *el-Havâric ve'l-hakikatü'l-ğâibe*, 159-160; Nâmî, Ezrakîleri Muhakkime cemaatinden ayrılan tehlikeli bir ayrışma diye vafeder. Aslında bu ifade edilenden hareketle İbâdi müellifler, hicri 64 yılına kadar olan topluluğu/grubu/fırkayı Hâricîler olarak değil Muhakkime olarak konumlandırırlar. Nâmî, İbn İbâd'ın Nâfi b. Ezrak ve ona uyanlardan kendilerinin farklı olduğuna, İbn Ezrak'ın önceleri Müslümanların dinine mensup olduğunu daha sonra Allah'ın dinini terk ederek kafirlerden olduğunu ifade ettiğini aktarır. Bk. Nâmî, *Dirasâtun ani'l-İbâdiyye*, 57.

41 Halifât, *Neş'etü'l-hareketi'l-İbâdiyye*, 65; Ebu Bilâl Mirdâs vera ve takvası ile meşhur olan tabînden biridir. Basra'da etrafında toplananları yaşantısıyla etkilemiştir. Emevî zulmüne karşı hak üzere sebat etmesiyle, metanetiyle meşhur biridir. İnsanları Allah'ın dinine güzellikle çağırarak ve diyalog yollarını açık tutmak takip ettiği davet metoduuydu. Bk. Nâsır, *Menhecü'd-da've inde'l-İbâdiyye*, 33.

42 Nâsır, *Menhecü'd-da've inde'l-İbâdiyye*, 89.

ancak kendisiyle savaşılırsa karşılık vereceğini söylemesine rağmen Ubeydullah'ın üzerlerine gönderdiği ordu onu ve beraberindekileri katletti.⁴³

Ebu Bilâl ve arkadaşlarının Emevîler tarafından katledilmesinden sonra Muhakkimetü'l-Ûlâ dinî ve ilmî konularda derinleşmeye ve uzmanlaşmaya yöneldi. Muhakkimetü'l-Ûlâ'nın fikirlerinin ve yöntemlerinin olduğu, ayrıca gizliliğe daha çok önem vererek ilimde derinleştikleri bir döneme girmiş oldular.⁴⁴ Basra'da yaşayan bu grup içerisinde öne çıkan isimlerin başında Câbir b. Zeyd (öl. 93/711-712) gelmektedir. Câbir b. Zeyd yaşadığı dönemin ileri gelenlerindendir ve insanların kendisine tabi olduğu âlim bir şahsiyettir.⁴⁵ Câbir b. Zeyd'in görüşleri doğrultusunda ekolleşen İbâdiyye, Basra'da ikamet eden Muhakkimetü'l-Ûlâ, kaade içerisinde neş'et etmiştir. Bu veriden hareketle İbâdiyye mezhebinin zaman olarak hicrî birinci asırda ortaya çıktığını söyleyebiliriz. İbâdiyye, Abdullah b. İbâd'a mensup oldukları kabul edilen ilk İslâm mezheplerinden biridir.⁴⁶ İbâdîler, Abdullah b. İbâd'ın fırkanın kurucusu ve imâmı olmadığını bilakis âlimlerinden ve seçkin simalardan biri olduğunu belirtirler.⁴⁷ Onlara göre Abdullah b. İbâd, hareketin siyasî liderlerindendir. Fikirlerindeki itidalle tanınmıştır.⁴⁸ İbn İbad, mezhebin âlim ve meşayihlerinden biri olup Câbir b. Zeyd'e tabi olan bir âlimdir.⁴⁹ Bu nedenle İbâdîlere göre İbâdiyye'nin hakiki kurucusu Câbir b. Zeyd'dir.⁵⁰

Câbir b. Zeyd'den sonra İbâdiyye'nin ilk dönem âlimlerinden biri de Ebu Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme'dir (öl. 145/762). Ebu Ubeyde, Câbir b. Zeyd'in vefatından sonra İbâdiyye'nin en önde gelen âlimlerinden biri olup⁵¹ İbâdî

43 Nâsır, *Menhecû'd-da' ve inde'l-İbâdiyye*, 95-97; Ubeydullah b. Ziyâd Abbâd b. Ahdar'ın komutasında dört bin kişilik bir kuvveti Ebu Bilâl ve arkadaşlarının üzerine gönderdi. Cuma günü her iki taraf arasında çarpışmalar şiddetlendi. Namaz vakti gelince Ebu Bilâl karşı tarafı namaza çağırdı. Her iki tarafta silahlarını bırakıp namaza durdu. Abbâd ve arkadaşları namazlarını hızlıca kılıp Ebu Bilâl ve beraberinde bulunanları, ki kimi rukûda kimi secdede kimi de kıyamdaydı, öldürdüler. Bk. Muhammed Karkış, *Uman ve'l-hareketu'l-İbâdiyye* (Uman: Mektebetu Maskat, 1994), 80.

44 Karkış, *Uman ve'l-hareketu'l-İbâdiyye*, 81.

45 Halifât, *Neş'etü'l-hareketi'l-İbâdiyye*, 92; İbâdiyye mezhebinin hakiki kurucusu olarak kabul edilir. Hicrî 21 yılında doğmuştur. 93 yılında ise vefat etmiştir. Sahâbenin büyüklerine öğrencilik yaparak ilmini onlardan almıştır. Özellikle ilmin büyük kısmını İbn Abbâs'tan almıştır. Bk. İsmail b. Salih el-Agbari, *el-İbâdiyye beyne'l-haraseti'd-dini ve's-siyaseti'd-dünya* (Kuveyt: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'l-İslamiyye, 2013), 62.

46 Bârûnî, *Muhtaşar târîhu'l-İbâdiyye*, 17.

47 Halifât, *Neş'etü'l-hareketi'l-İbâdiyye*, 169; Neccâr, *el-İbâdiyye ve medâ siletihâ bi'l-Havâric*, 119.

48 Mehdî, *el-İbâdiyyetu neş'etuhâ ve akâiduhâ*, 59.

49 Muhammed b. Mûsâ Bâbâammî vd., *Mu'cemü a'lâmi'l-İbâdiyye* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2000), 2/6; Tâlibî, *Arâu'l-Havârici'l-kelâmiyye*, 1/193-194.

50 Cehlân, *el-Fikrû's-siyâsi inde'l-İbâdiyye*, 40; el-Agbari, *el-İbâdiyye beyne'l-haraseti'd-dini ve's-siyaseti'd-dünya*, 62; Nâsır, *Menhecû'd-da' ve inde'l-İbâdiyye*, 41; Ömer b. el-Hâc Muhammed Salih Ba, *Dirasetün fi'l-fikri'l-İbâdî* (b.y.: Mektebetu'l-İstikâme, 1992), 26.

51 el-Agbari, *el-İbâdiyye beyne'l-haraseti'd-dini ve's-siyaseti'd-dünya*, 66; Neccâr, *el-İbâdiyye ve medâ siletihâ bi'l-Havâric*, 125.

davetin düzenli bir şekilde sürdürülmesinde önemli katkıları olmuştur. Ebu Ubeyde, Basra dışında birçok bölgede İbâdî davetin gelişmesi ve yayılması için çokça gayret göstermiştir.⁵²

Bilindiği üzere İbâdiyye, Abdullah b. İbâd'a tabi olanlar anlamında kullanılan bir kavramdır.⁵³ "İbâdiyye" ismi Emevîler tarafından kullanılmıştır. Böyle bir isimlendirmeye gidilmesinin sebebiyse İbn İbâd'ın İbâdîler adına siyasî ve kelâmî tartışma ortamlarında ön plana çıkan ve fikir beyan eden bir âlim olmasıdır.⁵⁴ İbâdîler kendilerini adlandırırken bir şahıs ile irtibatlı isim seçmemelerine rağmen muhalifleri onlar için İbâdiyye ismini kullanmışlardır. İlerleyen zamanlarda İbâdîler de bu ismi kabul edip kendileri için kullanır olmuşlardır.⁵⁵ Aslında hem geçmiş dönem hem de günümüz İbâdîleri mezheplerinin gerçek isminin "İbâdiyye" değil, "Ehlü'd-da've, Cemâatü'l-müslimîn, Ehlü'l-istikâme ve'l-hak" olduğunu söylerler.⁵⁶ O halde "İbâdiyye" isminin ilk zamanlarda mezhep müntesiplerince kullanılmadığını bilakis muhalifleri tarafından bu ismin kullanıldığını belirtelim. İbâdîler, İbâdiyye isminin ilk kullanılışının hicrî üçüncü yüzyılın sonlarında yazılan eserlerde kullanıldığını kabul ederler. İbâdîler arasında ise bu ismi ilk defa İbâdî müellif Ebî Hafs Amrûs b Feth en-Nefûsî (öl. 300/912-913) tarafından kaleme alınan *Uşûlü'd-deynûneti's-sâfiyye* adlı eserinde kullanılmıştır.⁵⁷

İbâdî olmayan kaynaklara göre İbâdiyye, Abdullah b. İbâd'ın önderliğinde Hâricîlerden ayrılmış bir fırkadır.⁵⁸ Bu konuda kullandıkları delil ise Abdul-

52 Halifât, *Neş'etü'l-hareketi'l-İbâdiyye*, 103; Ebu Ubeyde'nin ders halkasında yetişen ve hameletü'l-ilm olarak da adlandırılan dâiler hakkında geniş bilgi için bk. Seyyâbî, *Talakâtu'l-ma'hedi*, 53-62.

53 Ebü'l-Muzaffer İmâdüddîn Şehfûr b. Tâhir b. İsferyâinî, *et-Tebşîr fi'd-dîn ve temyizi'l-fırkati'n-nâciye 'ani'l-fıraki'l-hâlikîn*, ed. Kemâl Yûsuf Hût (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1983), 58; Mahmûd İsmâil Abdürrâzûk, *el-Havâric fi bilâdi'l-Mağrib hatta müntasîf'l-karni'r-râbi' el-hicrî* (Dârülbeyzâ: Dârü's-Sekâfe, 1985), 50.

54 Bükeyr b. Saîd A'veşt, *Dirasat İslâmiyye fi'l-usuli'l-İbâdiyye* (b.y.: y.y., 1989), 20; bk Alî Muhammed Muhammed es-Sallâbî, *el-İbâdiyyetu medrestun İslâmiyyetun baîdetun ani'l-Havâric* (y.y.: y.y., 2018), 19-20; Mezhebin Câbir b. Zeyd'e değil de İbn İbâd'a nisbet edilmesinde Emevîlerin rolünün olduğu ifade edilir. Emevîler, Câbir b. Zeyd gibi âlim, fakih ve takvası ile bilinen birine fırkanın nispet edilmesi toplumun bakışının Câbir'e dönmesine ve insanların onun görüşlerine meydanına sebebiyet vereceğini düşünüyorlardı. Bundan ötürü ilim, takva ve vera açısından Câbir'den daha aşağı konumda olan İbn İbâd'a nispet edilmesini istiyorlardı. Bk. Neccâr, *el-İbâdiyye ve medâ siletihâ bi'l-Havâric*, 127.

55 Bâbâammî vd., *Mu'cemü a'lâmi'l-İbâdiyye*, 2/6.

56 Cehlân, *el-Fikrû's-siyâsi inde'l-İbâdiyye*, 44; Nâmî, *Dirasâtun ani'l-İbâdiyye*, 43; Salih Ba, *Dirasetün fi'l-fikri'l-İbâdî*, 40; Muammer, *el-İbâdiyye*, 9; Akıl, *Safhâtu min târihi İbâdiyye*, 119; Halifât, *Neş'etü'l-hareketi'l-İbâdiyye*, 1978, 81.

57 Cehlân, *el-Fikrû's-siyâsi inde'l-İbâdiyye*, 144; Bu ismi ilk defa İbâdî müellif Ebî Hafs Amrûs b Feth en-Nefûsî tarafından Uşûlü'd-deynûneti's-sâfiyye adlı eserinde kullanılmıştır. Bk. Bâbâammî vd., *Mu'cemü a'lâmi'l-İbâdiyye*, 2/6, 322; Komisyon, *Mu'cemü'l-muştalâhâti'l-İbâdiyye: elif-şın* (Maskat: Vizâratü'l-Evkâfi ve's-Şuuni'd-Dîniyye, 2011), "İbâdiyye", 1/4.

58 İsferyâinî, *et-Tebşîr fi'd-dîn*, 58; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 107; Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Kum: Neşru Edebi'l-Havze, 1985),

lah b. İbâd'ın daha sonra Hâricî fırkaların liderleri olarak anılacak kişilerle birlikte Abdullah b. Zübeyr'e yardıma gitmesidir. Bu iddia sahipleri, söz konusu bu yardım sürecinde birlikte hareket etme Abdullah b. İbâd'a nispet edilen İbâdîliğin köken olarak Hâricîliğe dayandığına işaret olduğunu⁵⁹ ileri sürerler. Ancak mütekaddimûn ve müteahhirûn İbâdîleri kendilerinin Havâric'ten sayılmasını kabul etmezler. Onlara göre İbâdiyye siyasî, kelâmî ve fikhî görüşleriyle müstakil fikirlere sahip bir ekoldür. Bundan dolayı Havâric'in görüş ve uygulamalarıyla yakından veya uzaktan alakaları söz konusu değildir.⁶⁰ İbâdîler, Sünnî ve Şîî müelliflerin eserlerinde kendilerinin Hâricî bir fırka olarak anlatılmasını kabul etmezler. Onlara göre bu anlatım İbâdîliğin doğru bir şekilde araştırılmasını ve anlaşılmasını engellemektedir.⁶¹

İbâdî müellif Eттаfeyyîş'ten aktarıldığına göre İbâdiyye'nin Hâricîlerle (Ezârika, Necedât, Sufriyye ve diğer Hâricî fırkalar) alakası yoktur. İbâdîleri Hâricî olarak nitelemek Emevîlerin izlediği ve insanları ayırıştırmak için kullandığı bir propagandadır. Mesela Muhakkime'yi/Ehl-i Nehravan'ı, ki bunlar İbâdîlerin selefleridir, Hâricîlerin yani Ezârika, Necedât ve Sufriyye'nin atası olarak kabul etmeleri bu hususta misal olarak verilebilir.⁶² Çağdaş İbâdî müelliflerden Muammer, "İbâdiyye, Havâric Değildir" başlığı altında makâlât yazarlarının İbâdîleri Hâricî olarak kabul etmekle kendilerine haksızlık ettiklerini ifade eder. Her ne kadar kabul edilmeyecek birçok kötü (münkirât) ve yakışıksız davranış/uygulama kendilerine nispet edilse de ona göre Hâricîlere en uzak olan mezhep yine İbâdiyye'dir. Muammer'in rahatsızlık duyduğu diğer bir husus ise makâlât yazarlarının İbâdîleri kendi içlerinde fırkalara ayırmaları ve her fırkaya imâm tayin etmeleridir. O, bu fırka ve imâmların görüşlerinin aslının olmadığını, ayrıca İbâdîlerin onlardan teberrî ettiklerini belirtir.⁶³ Aynı şekilde Ebu Zekerîya Yahyâ isimli bir İbâdî de "Muhâliflerimiz

"İbd", 7/111; Nâmî, *Dirasâtun ani'l-İbâdiyye*, 49; Sallâbî, *el-İbâdiyyetu medrestun İslâmiyyetun baîdetun ani'l-Havâric*, 274.

59 Mehdî, *el-İbâdiyyetu neş'etuhâ ve akâiduhâ*, 54.

60 Sallâbî, *el-İbâdiyyetu medrestun İslâmiyyetun baîdetun ani'l-Havâric*, 21; Akil, *Safhâtu min târihi İbâdiyye*, 119.

61 Harun Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2010), 170.

62 Salih Ba, *Dirasetün fi'l-fikri'l-İbâdî*, 68.

63 Ali Yahyâ Muammer, *Edvâun ale'l-Ebâdiyye* (b.y.: y.y., 1985), 9; ayrıca bk. Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye dirâsetun mürekkezetun fi usûlihîm ve târihihîm* (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1987), 40; Muammer, *el-İbâdiyye dirâsetun*, 40; Yıldız, Muammer'in İbâdiyye'nin Hâricîlerden olmadığı hususundaki tespitleri ile ilgili; "Ali Yahyâ Muammer, Hâricîlik ile İbâdîlerin arasına net bir çizgi koymakta ve aralarındaki farklılığı özellikle ifade etmektedir. Onun İbâdîlik-Hâricîlik ilişkisine dair görüşleri ve İbâdîliği Hâricîlik'le ilişkilendirmeme noktasındaki çabası, esasında yerinde ve doğru bir çabadır. Zira İbâdîlerin tarihleri boyunca göstermiş olduğu gelişim çizgisi ve ortaya koyduğu çabalar, bunun göstergesi olarak kabul edilebilir. Ali Yahyâ Muammer'in buradaki yaklaşımları ile tutumunun bazı klasik kaynaklar tarafından da desteklendiği ve günümüzde artık neredeyse genel bir kabul gördüğü anlaşılmaktadır." değerlendirmesinde bulunmaktadır. Bk. Harun Yıldız,

bizi Havâric-Mârîka olarak isimlendirirken hiç de insafılı davranmıyorlar.” diyerek itirazını dile getirir.⁶⁴

İbâdîlere göre, kendilerinin sırf Hâricîlerle benzer olan bazı görüşlerinden dolayı Havâric olarak itham edilmeleri kabul edilemez. Zira İbâdîlerin Hâricîlerle, Eş‘arîlerle veya Mu‘tezile ile benzer görüşlere sahip olmaları ya da Eş‘arîlerin Hâricîlerle, Mu‘tezile’nin Hâricîlerle benzer görüşlere sahip olmaları bu mezheplerin birinin diğerine intisap edilmesini gerektirmez. Her iki fırkaya bakıldığında İbâdîler ile Hâricîler aynı yerde konumlandırılmaz. Nihayetinde İbâdîler itikatlarında ve görüşlerinde mutedil bir fırkayken Hâricîler kendilerinden olmayan tüm Müslümanları müşrik sayan ve bundan dolayı kanlarının akıtılması, kadın ve çocuklarının öldürülmesi ile mallarının gasp edilmesi kanaatinde olan ve buna göre davrananlardır.⁶⁵ İbâdîler, Havâric ile İbâdiyye arasında ortak noktalar olduğunu kabul etmezler. Onlara göre tek bir ortak noktadan bahsedilebilir. O da akideye dair esas olarak kabul ettikleri Tahkîm meselesidir. Ayrıca siyasî konulardan saydıkları imâmette Kureyşli olmayan bir kişinin de bu makama gelme hakkına sahip olması hususu da diğer ortak nokta olarak ifade edilebilir.⁶⁶

İbâdîler, Havâric ile ilgilerinin olmadığını ispatlamada aktardıklarımızdan farklı birçok delil ortaya koyarlar. Bunlardan biri, mezheplerinin teşekkülünden itibaren İslâm’a hizmet etmeye ve ilme yönelmeleridir. Onlara göre hadislerin tedvini konusunda ciddi gayretler ortaya koymuş, talebe yetiştirmeye ve ilim alanında söz sahibi olan İbâdî âlimler ile dinin doğudan batıya kadar farklı coğrafyalarda yayılmasına gayret etmişlerdir. Hameletu’l-ilm⁶⁷ çalışmaları ve neşrettikleri te‘lifatlar ile insanlara İslâm’ı aktarmışlardır. Oysa Havâric için böyle bir durumdan bahsedilemez. Onlar tüm gayretlerini Müslüman idarecilere karşı hurûc etmeye, Müslümanların kanını akıtmaya ve İslâm’ın hükümlerine aykırı hareket etmeye harcamışlardır. Tarihçilerin Hâricî müellifler olarak bahsettiği kişilerin ise aslında Havâric’ten değil İbâdiyye’den olduğunu söylerler. Bundan ötürü Hâricîlerin ilmî faaliyetlerinden bahsetmek ve ortaya koydukları te‘lifattan söz etmek mümkün değildir.⁶⁸

“Ali Yahya Muammer’in Çalışmalarında İbâdîlik”, *e-Makâlât: Mezhep Araştırmaları VIII/1* (2015), 36.

64 Komisyon, *Mu‘cemü’l-muştalahâti’l-İbâdiyye: elif-şın* (Maskat: Vizaretü’l-Evkaf ve’ş-Şuuni’-d-Diniyye, 2011), “Hkm”, 1/294.

65 Salih Ba, *Dirasetün fi’l-fikri’l-İbâdî*, 86.

66 Nâsır, *Menhecü’-d-da‘ve inde’l-İbâdiyye*, 53.

67 Hicrî ikinci yüzyılın ilk yarısında Basra’da Ebu Ubeyde Müslim’in medresesinde yetişen kişiler için kullanılan bir isimdir. Ebu Ubeyde’den usûlü’-d-dîni, fıkhi ve diğer ilimleri öğrenerek yetişen öğrenciler çeşitli beldelere gönderilerek “Hakk”a ve “istikamet”e çağırıldılar. Böylelikle doğudan batıya İbâdî fikirlerin temelleri atıldı. Bk. Komisyon, *Mu‘cemü’l-muştalahâti’l-İbâdiyye: elif-şın* (Maskat: Vizaretü’l-Evkaf ve’ş-Şuuni’-d-Diniyye, 2011), “Hml”, 1/307.

68 Muammer, *el-İbâdiyye beyne’l-firaki’l-İslâmiyye*, ts., 2/283-284.

Öte yandan akıllara şöyle bir soru gelebilir: Acaba tarihin herhangi bir döneminde özellikle de teşekkül dönemlerinde İbâdî müelliflerin ve mezhep müntesiplerinin Havâric'ten olma ithamını kabul ettikleri vaki midir? *Mu'cemü'l-mustalaḥâtî'l-İbâdiyye*'de geçen ifadelerle göre Mütেকaddimûn İbâdîleri, kendilerinin Havâric'e nispet edilmesini inkâr etmezler. Onlar bu kavramı (Havâric) dinden çıkan (Mârîka) anlamı dışında siyasî olarak hurûc eden anlamında kendileri için kullanmışlardır. Bu dönem İbâdîlerine göre makâlât sahipleri bu önemli farkı göz ardı etmişlerdir.⁶⁹ Aynı şekilde Abdullah b. İbâd'ın Abdulmelik b. Mervân'a yazdığı mektupta ifade ettikleri biraz önce ifade ettiğimiz soruya cevap olarak da kabul edilebilir. İbn İbad, Abdülmelik'in Havâric ile alakalı Allah'ın dininde aşırıya gittikleri, mü'minlerin yoluna değil başka yollara tabi oldukları ve Müslümanlardan ayrıldıkları şeklindeki ithamlarını cevaplar. Ona göre;

“Havâric, Allah'ın dinini ve Hz. Peygamber'in sünnetini yücelten, Ebubekir ve Ömer'in yoluna uyanlardır. Allah'ın ahkâmını bırakıp bid'atler ortaya çıkararak Osman'dan, biatlerini bozan Talha ve Zübeyr'den, bağı ehli olan Muâviye'den ve Allah'ın kitabını bırakıp hakemeyne razı olan Ali'den ayrılanlardır. Onlara (Havâric) düşman olanlar, düşmanımız, onlara dost olanlar dostlarımızdır. Dillerimizle, ellerimizle ve kalplerimizle onların yaşayışı üzerine yaşarız. İbn Ezrak ve yaptıklarından, ona tabi olanlardan beriyiz. Çünkü İbn Ezrak Müslüman olduktan sonra irtidat etti ve küfre girdi.”⁷⁰

Müteahhirûn İbâdîleri ise mutlak olarak kendilerinin Hâricîlere nispet edilmesini reddederler.⁷¹ Bu çerçevede görüşler ortaya atan çağdaş İbâdî müelliflerden en-Nâmî, İbâdîlerin Hâricîlerle ilişkisini ileri sürenlerin bu fikirlerini ispatlamalarının zor olduğunu ifade eder.⁷² Biz de çalışmamızın bu aşamasında İbâdîlerin Hâricîlikle nitelenmelerine sebep olan belli başlı konuları İbâdî müelliflerin eserlerinden hareketle ele almak, bu iddiaları ve İbâdîlerin verdikleri cevapları aktarmak istiyoruz.

2.1. Havâric Kelimesi ve Bu Kelimenin İbâdîlere Göre Anlamı

Havâric kavramı tarihçilerin ittifakla kabul ettiğine göre Hz. Ali tahkîme razı olduğunda bu duruma tepki olarak ordusundan ayrılan ve Muhakkime-tü'l-Ûlâ olarak adlandırılanlara verilen isimdir.⁷³ Havâric kavramı için yaygın

69 Komisyon, *Mu'cemü'l-muşṭalaḥâtî'l-İbâdiyye: elif-şın* (Maskat: Vizaretü'l-Evkaf ve Ş-Şuunî'd-Diniyye, 2011), “Hrc”, 1/331; bk. Akîl, *Safhâtu min târihi İbâdiyye*, 132.

70 Muhsin Berberi, *İbâdiyye* (Trablus: el-Müessesetu'l-Hadise li'l-Kitâb, 2004), 27-28.

71 Komisyon, “Hrc”, 1/331; bk. Akîl, *Safhâtu min târihi İbâdiyye*, 132.

72 Nâmî, *Dirasâtun ani'l-İbâdiyye*, 49.

73 Akîl, *Safhâtu min târihi İbâdiyye*, 115; ayrıca bk. Sallâbî, *el-İbâdiyyetu medrestun İslâmiyyetun baîdetun ani'l-Havâric*, 254; Havâric kelimesinin tahlili ile ilgili geniş bilgi için bk. es-Sâbî, *el-Havâric ve'l-hakikatü'l-ğâibe*, 151-158.

olan kanaat ve kullanım şekli bu yöndedir.⁷⁴ İbâdî müelliflerden Muammer, Hz. Ali'den ayrılanları ifade etmek için kullanılan bu kelimenin siyasî ayrılığı ifade ettiğini söyler. Aynı şekilde Emevî devleti döneminde de “siyasî hurûc” anlamında kullanılmıştır. Devletten ayrılan bir grup/cemaat gibi özel anlama sahip askeri bir kavram olarak kendine kullanım alanı bulmuştur.⁷⁵ Ayrıca “Allah yolunda cihada çıkmak” anlamı da kastedilmiştir. Ancak kelimenin dinden çıkmak (mârika) anlamı söz konusu değildir. Bu ifade edilenlerle birlikte kelimenin gerçek anlamında tedrici olarak anlam kayması olmuştur. Bu anlam kaymasının sebeplerinin başında ise Havâric olarak adlandırılanların Müslümanların kanını ve malını mubah gören anlayışlarıdır.⁷⁶

Hâricîlerle ilgili yaygın olan kanaate göre Havâric, bu fırkaya verilen en meşhur isimdir. Onlara bu ismin verilme nedeni Hz. Ali'ye karşı hurûc etmele-ridir. Bu isim dışında çeşitli adlandırmalar da söz konusudur. Ehl-i Nehrevan, Hz. Ali onlarla Nehrevan'da savaştığı için kendilerine verilen isimdir. Ayrıca bu gruba Hz. Ali'den ayrıldıktan sonra Kûfe yakınlarında Harûrâ'da toplandığı için “Harûriyye” ismi verildi.⁷⁷ “Şurât” ise, Hâricîlerin kendileri için tercih ettikleri isimlerdendir. Kendi nefislerini Allah için sattıklarını iddia edip Tevbe suresi 111. ayette⁷⁸ geçtiği üzere kendilerine bu ismi uygun görmüşlerdir. “Mârika” ismi, “dinden çıkan” anlamında kullanılmıştır. Bu isim Hz. Peygamber'in “... okun yaydan çıktığı gibi dinden çıkacaklar...” hadisine istinaden verilmiştir. Hâricîler, Mârika ismi hariç, bu isimlerin tümünü kullanırlar.⁷⁹ Hâricîler sadece kendilerini hak üzere olanlar olarak kabul ettikleri için “Ehlu'l-hak” ismini de

74 Mehdî, *el-İbâdiyyetu neş'etuhâ ve akâiduhâ*, 45; bk. Tâlibî, *Arâu'l-Havârici'l-kelâmiyye*, 1/19; Yâsin Hüseyin el-Veysî, *Min türâsi'l-İbâdiyyeti'l-akâidî* (Dimaşk: Daru'l-Firkad, 2010), 13.

75 Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-fraki'l-İslâmiyye* (Maskat: Mektebetü'd-Dâmîrî, ts.), 2/176.

76 Akîl, *Safhâtu min târihi İbâdiyye*, 120.

77 Eş'arî, *Mağâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/191; Ebu's-Şebâb, *el-Havaric*, 7-8; el-Veysî, *Min türâsi'l-İbâdiyyeti'l-akâidî*, 15; Nâsır, *Menhecü'd-da'Ve inde'l-İbâdiyye*, 46; Tâlibî, *Arâu'l-Havârici'l-kelâmiyye*, 1/19; Sallâbî, *el-İbâdiyyetu medrestun İslâmiyyetun baîdetun ani'l-Havâric*, 255; Ebu's-Şebâb, *el-Havaric*, 7-8; Harûriyye ismi, Sıffîn Savaşı'nda Hz. Ali ile birlikteyken Tahkîm hadisesinden önce Hz. Ali'den ayrılanlar için kullanılan bir isimdir. Hz. Ali'den ayrıldıktan sonra gittikleri yer olan Harûrâ'ya nispetle bu isim onlara verilmiştir. İbâdiyye, Harûriyye'yi sefafleri olarak kabul eder. Harûrâ'da toplananlar ve Muhakkime-i Ülâ olarak isimlendirilen çoğu kurrâ olan kişilerdir. Makâlat ve tarih kitaplarında geçtiği gibi bunlar Havâric olarak isimlendirilemezler. Bk. Komisyon, *Mu'cemü'l-muştalahâti'l-İbâdiyye: elif-şın* (Maskat: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'd-Diniyye, 2011), “Harûrâ”, 1/266.

78 Ayette, “*Süphesiz Allah, mü'minlerden canlarını ve mallarını, kendilerine vereceği cennet karşılığında satın almıştır. Artık, onlar Allah yolunda savaşrlar, öldürürler ve öürler. Allah, bunu Tevrat'ta, İncil'de ve Kur'an'da kesin olarak va'detmiştir. Kimdir sözünü Allah'tan daha iyi yerine getiren? O hâlde, yapmış olduğunuz bu alışverişten dolayı sevinin. İşte asıl bu büyük başarıdır.*” buyurulmaktadır. *Kur'an-ı Kerîm Meâlî*, çev. Halil Altıntaş, Şahin Muzaffer (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), et-Tevbe, 111.

79 Eş'arî, *Mağâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/191; Ebu's-Şebâb, *el-Havaric*, 10; Tâlibî, *Arâu'l-Havârici'l-kelâmiyye*, 1/32; Ebu's-Şebâb, *el-Havaric*, 10-11.

tercih ederler.⁸⁰ Havâric ismi için diğer fırkaların yaptıkları tanımları Hâricîler kabul etmemektedirler. Onlara göre “Allah yolunda cihada çıkmak, hak yolunda şehadeti istemek” kelimenin gerçek anlamıdır.⁸¹

İbâdîlere göre Havâric kelimesi farklı anlam içerikleriyle kullanılmıştır. Bazı müellifler, Hz. Ali Tahkîm'e razı olduğunda kendisinden ayrılanlar için bu kelimenin kullanıldığını söylemektedirler. Onlara göre Hz. Ali meşru halifedir ve hurûc edenlerin ise yaptıkları biat hala boyunlarında durmaktadır. Mütekelimlerden bazalarına göre ise bu kelime ile dinden çıkmak anlamı kastedilmektedir. Bu hususta delilleri Hz. Peygamber'den farklı ifadeler ile rivayet edilen “*Ümmetimden öyle insanlar çıkacak ki okun yaydan çıktığı gibi dinden çıkacaklar...*” hadisidir. Üçüncü gruba göre ise Havâric kelimesi ile kastedilen anlam Allah yolunda cihattır. “*Kim Allah ve resulü uğrunda hicret ederek yurdundan çıkar da ölüm onu yolda yakalarsa artık onun mükâfatını vermek Allah'a aittir.*”⁸² âyetini bu konudaki görüşlerini delillendirmede kullanırlar.⁸³

İbâdîler, kendileri için Havâric nitelemesini kabul etmedikleri gibi kelimenin kullanılışı ile ilgili de itirazda bulunurlar. Hz. Peygamber'in vefatından Hz. Ali'nin imâmetinin bitimine kadar Râşid halifelere karşı birçok ayaklanma olmuştur. Ama her nedense bu dönemde ayaklananlar (hurûc edenler) için “Hâricî” veya “mârik” (dinden çıkan) gibi bir niteleme yapılmamıştır.⁸⁴ Burada İbâdîlerin hassasiyet gösterdikleri husus selefleri olarak da kabul ettikleri Muhakkimetü'l-Ûlâ'nın⁸⁵ Havâric ile yakından ve uzaktan bir alakasının olmadığıdır. Eğer Muhakkimetü'l-Ûlâ, Havâric olarak adlandırılacaksa burada kastedilen anlam Kûfe'den Nehrevan'a veya Harûrâ'ya hurûc etmektir. Bu hususta ortaya koydukları delilleri Hz. Ali'nin Sıffîn Savaşı'ndan sonra ordusundan ayrılanlar için sarfettiği sözlerdir. Yani bu kişiler için küfre girdiklerine veya dinden çıktıklarına dair sorulan soruya verdiği cevaptır. Hz. Ali, “Bilakis onlar küfürden kaçtılar. Onlar nifak içinde de değildirler. Çünkü Allah'ı çokça zikrederler. Onların durumu Hakk'ı talep ederken hataya düşenlerin halidir.” cevabını vermiştir.⁸⁶

80 Tâlibî, *Arâu'l-Havârici'l-kelâmiyye*, 1/33; Tüm mezhep mensupları, kendilerine benimseyecekleri isimler vermeyi adet edinmişlerdir. Örneğin ehlü's-sünne, ehlü'l-istikâme, ehlü'l-adl, ehlü'l-hak gibi isimleri kullanmışlardır. Aynı şekilde muhalifleri için de olumsuz anlamlar içeren isimler kullanmışlardır. Ehlü'l-bid'a, ehlü'l-ehva, ehlü'd-dalle, ehlü'z-zeyğ isimleri bu çerçevede kullanılan isimlere örnek olarak verilebilir. Bk. Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-fıraki'l-İslâmiyye*, ts., 2/127.

81 Tâlibî, *Arâu'l-Havârici'l-kelâmiyye*, 1/18.

82 *Kur'ân-ı Kerîm Meâlî*, Nisa, 100.

83 A'veşt, *Dirasat İslâmiyye fi'l-usulî'l-İbâdiyye*, 30.

84 A'veşt, *Dirasat İslâmiyye fi'l-usulî'l-İbâdiyye*, 34.

85 Bk. Komisyon, “Hkm”, 1/293.

86 Tâlibî, *Arâu'l-Havârici'l-kelâmiyye*, 1/18; Hz. Ali'nin Nehrevan Savaşı'ndan sonra Muhakkime hakkındaki değerlendirmeleri için bk. Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-fıraki'l-İslâmiyye*, ts., 2/211.

İbâdîlere göre dinden çıkan anlamında kullanılan Havâric ismi, müşrik-lere uygulanacak olan hükümleri Müslümanlara da tatbik eden, Müslümanların, kadınlarının ve çocuklarının öldürülmesini, ayrıca mallarının ganimet olarak alınmasını kabul edenler için kullanılır.⁸⁷ Aynı şekilde “Mârîka” olarak adlandırılanlar Havâric olup bunlar da Ezârika denilen fırkadır. Havâric’in anlamı “dinden çıkan” demektir. Hâlihazırdaki imâma karşı hurûc edenler Hâricîlikle vasıflanamaz. Çünkü onlar dinden çıkmış değildirler. Bu isimle adlandırılmak için Hz. Ali’den ayrılmak ya da imâma/halifeye karşı hurûc etmek yahut isyan etmek geçerli sebepler olamaz.⁸⁸

İbâdîler, Havâric kelimesi ile Hz. Ali’ye karşı siyasî bir hurûc kastediliyor- sa Talha ve Zübeyr, Muâviye ve ona tabi olanlar ile Hz. Osman’a karşı ayak-lananlar için de bu kelimenin kullanılması gerektiğini ileri sürerler. Eğer bu kelimeye siyasî anlamla beraber dinî bir anlam da yükleniyorsa onlara bu ismin verilmesi mümkün değildir. Nasıl ki Hz. Ali’den i’tizal edenlere bu is- min verilmemesi gibi.⁸⁹ Burada İbâdî müellif Muammer’in, “Havâric kelimesi ile kastedilen Ezârika’dır. Nâfi’ b. el-Ezrak’ın etrafına birçok kişiyi toplaması ve bu kişilerin kendisine biat etmesi ile başlayan Ezârika grubu Hâricîlerin bizzat kendileridir.”⁹⁰ tespitini ifade edebiliriz. Aslında İbâdiyye, Havâric ve hurûc kelimelerine farklı anlamlar yüklemektedir. Onlara göre bu kelimeler ile kastedilen anlam “dinden çıkmak”tır. Siyasî hurûc ya da bunun gibi bir anlamda kullanılması söz konusu değildir.⁹¹ İbâdîlere göre “Havâric” kelime- si eskiden Müslümanlar tarafından Allah yolunda cihada çıkmak anlamında kullanılıyordu. Ancak zamanla İbâdiyye’nin hiçbir şekilde kabul etmeyeceği bir manada kullanılır oldu.⁹²

Havâric isminin kullanımının Emevîler dönemine dayandığını daha önce ifade etmiştik⁹³. Emevîlerin siyasetine ve icraatlarına karşı çıkıp hurûc eden- ler için bu isim onlar tarafından kullanıma sokuldu. Bu dönemde Havâric ismi ile kastedilen siyasî hurûc ve imâma itaatsizlikti.⁹⁴ Havâric kavramı bazı kaynaklara göre hicrî 64/684 yılından önce kullanılmadı. Muhakkime içeri- sinde oluşan ayrılıktan sonra “kaade” ve “Havâric” kavramları kullanılmaya

87 Nâsır b. Matar b. Saîd el-Meskarî, *el-İbâdiyye fi meydani’l-hak* (Rustâk: Mektebetun ve Tescilâtü’l-Hilâlî’l-İslâmiyye, 1999), 83-84.

88 Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye fi mevkibi’t-tarih* (Sib: Mektebetü’l-Damiri, 2008), 36-37.

89 Muammer, *Men hum el-Havâric*, 17; ayrıca bk. A’veşt, *Dirasat İslâmiyye fi’l-usul’l-İbâdiyye*, 35; Nâsır, *Menhecû’d-da’ ve inde’l-İbâdiyye*, 54-55; Abdurrahmân Osmân Hicâzî, *Tetavvürü’l-fikri’t-terbeviyyi’l-İbâdî fi’s-şimâli’l-İfrikî* (Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye, 2000), 10; Akîl, *Safhâtu min târihi İbâdiyye*, 121.

90 Muammer, *el-İbâdiyye beyne’l-firaki’l-İslâmiyye*, ts., 2/181.

91 Tâlibî, *Arâu’l-Havârici’l-kelebiyye*, 1/30.

92 Hicâzî, *Tetavvürü’l-fikri’t-terbeviyyi’l-İbâdî*, 9.

93 Âmir Neccâr, *el-İbâdiyye ve medâ siletihâ bi’l-Havâric* (Kahire: Dâru’l-Ma’ârif, 1993), 85.

94 Nâsır, *Menhecû’d-da’ ve inde’l-İbâdiyye*, 46.

başlandı.⁹⁵ es-Sâbiî, Havâric kavramının ilk kez hicrî 72/691 yılında Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin Halife Abdulmelik b. Mervân'a yazdığı mektupta geçtiğini ileri sürer. Abdulmelik'in cevabi mektubunda da bu kelime kullanılmıştır. Ayrıca Haccâc b. Yûsuf'un Muhalleb b. Ebu Sufre'ye hicrî 75/694 yılında gönderdiği mektupta da Havâric kelimesi geçmektedir. Bu mektuplarda geçen Havâric kavramı ile kastedilen Ezârika'dır. es-Sâbiî, Emevîlerin Havâric ve Mârîka kelimelerini zem ve kötüleme kastıyla kullandıklarını ifade eder.⁹⁶ Muammer, bu hususu teyit eden bir bilgiyi dile getirir. Ona göre Havâric kelimesinin kullanımı Yezid'in hilâfetinden sonradır. Bu dönemde kullanılan kelime "Muhakkime"dir.⁹⁷ İbâdî müelliflerin Havâric kelimesi ile ilgili ifade ettikleri bu görüşler aslında Muhakkime'nin Havâric olarak nitelenemeyeceği ve asıl Havâric'in Ezârika, Necedât ve Sufriyye gibi fırkalar olduğu hususunu teyid etmek amaçlıdır.

İbâdîler, Havâric ithamını reddederken bu kavramın Şehristânî ve Eş'arî tarafından yapılan tanımlarına dikkat çekerler. Sonrasında ise onlara göre haklı olarak kabul edilebilecek bir itirazı dile getirirler. Şehristânî'ye göre "toplumun ittifakla kendi aralarında seçtiği ve aynı zamanda haktan ayrılmayan imâma karşı ayaklanan her kişi 'Hâricî' olarak isimlendirilir. Bu ayaklanmanın hangi devirde olduğunun bir önemi yoktur. İster Râşid halifeler devrinde olsun ister tâbiîn döneminde ya da herhangi bir zaman diliminde olsun fark etmez".⁹⁸ Eş'arî ise bu grubun Havâric olarak isimlendirilmesinin sebebinin Hz. Ali'ye karşı hurûc etmeleri olduğunu belirtir.⁹⁹ Her iki tanıma bakıldığında Havâric şeklindeki isimlendirmenin sebebi, ister Hz. Ali olsun ister olmasın, imâmet makamında bulunan şahsa karşı hurûc edilmesi olduğunu görmekteyiz. Burada İbâdî müellifler, "İbâdîler Havâric'ten sayılırken Muâviye ve ona tabi olanlar neden Hâricî sayılmazlar." itirazında bulunurlar. Ayrıca Muhakkime'nin Hz. Ali'ye karşı hurûcu dinden çıkmak (mârîka) olarak kabul edilecekse Muâviye'nin Hz. Ali'ye karşı ayaklanması ve sonrasında yönetime geldiğinde minberden Hz. Ali'yi lanetlemesi neden dinden çıkmak olarak kabul edilmemektedir?¹⁰⁰ Burada ifade edilenler dikkate alındığında İbâdîlere göre Havâric kelimesinin yaygın anlamının doğru bir kullanım olmadığı, Muhakkime'nin Hâricîlerin atası sayılamayacağı ve İbâdîlerin Hâricî olarak nitelenenlerle de bir bağlarının bulunmadığıdır.

95 Komisyon, "H-r-c", 1/332.

96 es-Sâbiî, *el-Havâric ve'l-hakikatü'l-ğâibe*, 146-149.

97 Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-firaki'l-İslâmiyye*, ts., 2/177.

98 Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 91; ayrıca bk. Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Ğâmûsü'l-muħîṭ*, thk. Tahkiku't-Turâs (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005), "Hrc", 186.

99 Eş'arî, *Mağâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/191.

100 Meskarî, *el-İbâdiyye fi meydani'l-hak*, 82.

2.2. Kaade-Hurûc

İbâdîlerin Havâric'ten olmakla nitelenmelerine neden olan meselelerden biri de "kaade ve hurûc" ile ilgili kanaatleridir. Hem İbâdiyye'nin hem de Havâric'in bu konudaki görüşleri incelendiğinde farklı bakış açılarına sahip oldukları görülmektedir. Kaade ve hurûc kavramlarının kullanılmaya başlanması Nehrevan Savaşı'ndan sonraki zamanlara denk gelmektedir. Nehrevan Savaşı'ndan sonra Muhakkime'den bir grup insan Basra'ya gelip yerleşmiş ve bu grup mensupları Ebû Bilâl Mirdâs b. Udeyye'ye tabi olup kendilerini nitелеmek için "Kaade" ismini kullanmışlardır. Emevîlere karşı hurûc etmeyi doğru bulmadıkları için "yerlerinde oturanlar" anlamında bu adlandırmayı uygun bulmuşlardır. Mutedil vasıflara sahip olmak öne çıkan özelliklerindedir.¹⁰¹ Aynı şekilde barışçıl ve şiddetten uzak duran bir yönetime sahiptiler. Havâric olarak isimlendirilenler Allah yolunda cihada ve zâlim yöneticilere karşı savaşmaya yanaşmadıkları ve biraz önce ifade ettiğimiz özelliklerinden ötürü kaadeyi (Ebu Bilâl ve arkadaşlarını) kendilerinden saymamışlardır.¹⁰²

Kaade'nin/İbâdiyye'nin bu yapısına mukabil, Nâfi' b. el-Ezrak'a göre asıl İslâm cemaati kendisi ve arkadaşlarının oluşturdukları yapılanmadır. Aynı şekilde buldukları yer de dârulislâmdır. Kendilerine katılmayan herkes müşriktir.¹⁰³ Ona göre Müslümanların (muhaliflerinin) yaşadıkları yerler dârulharptir. Bundan dolayı o, gerçekte Müslüman olan her bireyin kendi kamplarına katılmalarını zorunlu kılmıştır. O, "...Onlara boyun eğerseniz şüphesiz siz de Allah'a ortak koşmuş olursunuz."¹⁰⁴ ayetini kendi anlayışına göre te'vil ederek Kaade'yi müşrik kabul etmiştir. İbâdî müellifler ise bu düşünce'nin Muhakkime'nin ilkelerine zıt olduğunu çünkü muhaliflerin müşrik olmayıp nimet küfrü içerisinde bulunduğunu dile getirmişlerdir. Bundan dolayı İbâdîler kendilerinden olmayan Müslümanlarla bir arada yaşamayı anlayışla karşılamışlardır. Onların nezdinde hurûc ve hicret şart değildir.¹⁰⁵

İbâdiyye, kendilerinden olmayan diğer Müslümanlara karşı şiddet kullanmayı doğru bulmamakta sadece savunma durumunda şiddete başvurmaya cevaz vermektedir. İbâdiyye'nin bu konuda benimsediği yöntem, fikirlerin anlatılması ve muhatabın ikna edilerek kendi görüşlerinin kabulünün sağlanmasıdır. Onlar, Havâric'in hareket tarzını tasvip etmedikleri gibi diğer kişi ve fırkaların Emevîlere karşı olan fiili kalkışmalarına da katılmamışlardır. Ancak Emevîlerin kitap ve sünnete aykırı olan her türlü icraatlarını eleş-

101 Komisyon, *Mu'cemü'l-muştalahâti'l-İbâdiyye: şad-ye* (Maskat: Vizaretü'l-Evkaf ve Şuunî'd-Diniyye, 2011), "K-a-d", 2/867-868.

102 Halifât, *Neş'etü'l-hareketi'l-İbâdiyye*, 66-67.

103 Nâmî, *Dirasâtun ani'l-İbâdiyye*, 45.

104 *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, En'âm, 121.

105 Nâmî, *Dirasâtun ani'l-İbâdiyye*, 59-60; bk. Sallâbî, *el-İbâdiyyetu medrestun İslâmiyyetun baidetun ani'l-Havâric*, 276; ayrıca bk. Akîl, *Safhâtu min târihi İbâdiyye*, 133.

tirmişlerdir.¹⁰⁶ İbâdiyye; sakin, barışçıl ve en güzel şekilde mücadele eden yönleriyle tanınmıştır. Bu özelliklerinden dolayı Ezârîka, onları “kaade” yani hurûc etmekten kaçınanlar olarak vasıflamıştır.¹⁰⁷

Havâric, savaştan kaçmayı (kaade) küfür olarak kabul etmiştir. Ama İbâdiyye daha önce de ifade ettiğimiz gibi şiddeti doğru bulmadığı gibi davet ve ikna yöntemlerini kullanmıştır. Emevîlerin Kur'an'a ve sünnete muhalif uygulamalarına rağmen bu yöntemlerinden vaz geçmemiştir.¹⁰⁸ İbâdîler savaşmak durumunda kaldıklarında Müslümanların mallarından helal olan ganimet; silah ve binek hayvanları olup bunların dışındakileri haram sayarlar. Onlara göre muhaliflerinin gizli ya da açık şekilde öldürülmeleri, kanlarının akıtılması haramdır. Çünkü bu kişilerin kanları ve malları koruma altındadır.¹⁰⁹

İbâdiyye mensupları, Hâricîlerin, Şîa'nın, Tevvabûn'un veya diğer isyançıların Emevî devletine karşı gerçekleşen hurûclarına katılmamıştır. Emevî yöneticilerinin şiddet içeren uygulamalarına ve Kur'an ile sünnete aykırı davranışlarına rağmen bu yöntem üzere davranmışlardır.¹¹⁰ Hatta Hâricî liderler, İbâdiyye'nin teşekkül döneminin önde gelen isimlerinden olan İbn İbad'ı hurûca ikna etmek için uğraşmalarına karşın o, bundan imtina etmiştir. Mescitlerinde Kur'an'ın okunduğu ve minarelerinde ezanın yükseldiği bir kavme karşı hurûcu doğru bulmamıştır.¹¹¹ Çünkü İbâdî anlayışa göre hurûc vacip değildir. Müslümanın şartlar gereği zâlim yöneticinin yönetiminde yaşamasında bir beis yoktur.¹¹² İbâdîler, muhaliflerinin beldelerini İslâm beldesi olarak kabul ederler. Yöneticilerin zâlim olması bu durumu değiştirmez.¹¹³

Hâricîler, zâlim imâma karşı hurûc etmenin vücûbiyeti üzerinde ittifak etmişlerdir.¹¹⁴ İbâdîler ise adil imâma karşı hurûcu helal saymadıkları gibi zâlim imâma karşı da hurûcu da zorunlu görmemişlerdir. Fakat zannı galibe göre başarıya ulaşma durumu varsa hurûcu tercih etmeye cevaz vardır. Aksi halde beklemek daha doğru bir seçenek olacaktır.¹¹⁵ İbâdîler, Muhakkime'nin hurûc hakkındaki fikirlerinden yola çıkılarak dile getirilecek itiraz(lar) a on-

106 Muammer, *el-İbâdiyye*, 24.

107 Nâsır, *Menhecü'd-da' ve inde'l-İbâdiyye*, 267.

108 Meskarî, *el-İbâdiyye fi meydani'l-hak*, 87.

109 Muammer, *Edvâun ale'l-Ebâdiyye*, 11; Sallâbî, *el-İbâdiyyetu medrestun İslâmiyyetun ba'detun ani'l-Havâric*, 275.

110 Muammer, *el-İbâdiyye dirâsetun*, 41; Muammer, *Edvâun ale'l-Ebâdiyye*, 12.

111 Muammer, *Edvâun ale'l-Ebâdiyye*, 12-13; bk. Hicâzî, *Tetavvürü'l-fikri't-terbeviyyi'l-İbâdî*, 6; Akîl, *Safhâtu min târihi İbâdiyye*, 126.

112 Nâmî, *Dirasâtun ani'l-İbâdiyye*, 57.

113 Muammer, *el-İbâdiyye dirâsetun*, 48; Muammer, *Edvâun ale'l-Ebâdiyye*, 15.

114 Ebu's-Şebâb, *el-Havaric*, 189.

115 Muammer, *Edvâun ale'l-Ebâdiyye*, 15; ayrıca bk. Mehdî, *el-İbâdiyyetu neş'etuhâ ve akâiduhâ*, 239; Burada Tâlibu'l-hak Abdullah b. Yahyâ'nın Yemen'deki tutumu itiraz olarak ileri sürülebilir. Ancak bu kalkışma İbâdîlere göre tamamen savunma amaçlıdır. Bu hareket salt bir şiddet-hurûc olarak düşünülemez. Bk. Muammer, *el-İbâdiyye dirâsetun*, 45-46.

ların hurûcunun Muâviye ve Amr b. As gibi dünyalık talebi olmadığı şeklinde bir cevap ile karşılık vermektedirler. İbâdiyye'ye göre Muhakkime'nin dinden çıktığına dair bir söz ya da fiilleri söz konusu değildir. Havâric olarak adlandırılanların dinden çıktıklarına delalet edecek söz ve davranışlar Nâfi' b. el-Ezrak ile başlamıştır. Muhakkime'nin karşı çıktığı husus Hz. Ali'nin bağı ehli olanlar ile savaşı bırakması ve tahkîme gitmesidir.¹¹⁶

Netice olarak İbâdîlerin gizliden ya da açıktan olsun Müslümanların kanlarının akıtılmayacağı, mallarının koruma altında olduğu, kadınlarının ve çocuklarının kelime-i tevhid üzere oldukları müddetçe onlara dokunulmayacağı hususunu önemsediklerini¹¹⁷ söyleyebiliriz. Bir kez daha ifade edelim ki İbâdiyye, kendilerine karşı savaşılmadığı müddetçe savaşmayı doğru bulmaz.¹¹⁸ Kendileri dışındaki diğer Hâricîlerin yaptıkları gibi, kendilerinden olmayana karşı kılıç kullanmazlar. Bilakis Ebû Bilâl Mirdâs b. Udeyye'nin Ziyâd b. Ebîh'e ve Abdullah b. İbâd'ın Abdülmelik b. Mervân'a yaklaşım tarzları İbâdîlerin benimsedikleri metottur. Bu metot da şiddete başvurmamak ve bunun yerine "beyan" (açıklama, anlatma) yöntemini tercih etmektedir.¹¹⁹

2.3. el-Esma ve'l-Ahkâm (İman-Kebîre-Küfür İlişkisi)

Hz. Osman'ın hilâfet makamına gelişinden itibaren İslâm toplumu içerisinde meydana gelen karışıklıklar ve sonraki tarihlerde yaşanan iç savaşlarda birçok Müslümanın diğer Müslümanlar tarafından öldürülmesi büyük günah konusunun Müslümanlar arasında çokça tartışılmasına neden olmuştur. Siyasî ve dinî konulardaki tartışmalar zamanla hizipleşmelere yol açmıştır. Ümmet içerisinde teşekkül etmeye başlayan fırkalar, iman anlayışlarından hareketle büyük günah konusunda fikirlerini açıklamışlardır. Bu çalışmamızın konusu olan Hâricîler ve İbâdîler de bu meselede görüş beyan etmişlerdir.

İbâdîlere göre imanın kelime anlamı "tasdik"tir. Terim anlamı ise "kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve amel"dir. İman, Allah'ı, Hz. Peygamber'i ve Allah'tan geleni bilmek ve bunları ikrar etmek, Allah'ın emrettiklerini yapmak ve yasakladıklarından ise kaçınmak demektir.¹²⁰ Daha öz bir ifade ile iman üç unsurdan oluşmaktadır. Bunlar tasdik, ikrar ve ameldir.¹²¹ İbâdîler yaptıkları iman

116 Meskarî, *el-İbâdiyye fi meydani'l-hak*, 82-83.

117 Muammer, *el-İbâdiyye dirâsetun*, 41.

118 Akîl, *Safhâtu min târîhi İbâdiyye*, 130.

119 Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-firaki'l-İslâmîyye*, ts., 2/282.

120 Komisyon, *Mu'cemü'l-muştalahâti'l-İbâdiyye: elif-şın* (Maskat: Vizaretü'l-Evkaf ve Ş-Şuunî'd-Diniyye, 2011), "İman", 1/67-68; Muhammed b. Yûsuf b. İsâ Eттаfeyyiş, *Şerhu 'Akîdeti't-tevhîd*, thk. Mustafâ b. en-Nâsır Vinten (Gardaye: Matbaatü'l-Arabiyye, 2001), 540.

121 Muammer, *Edvâun ale'l-Ebâdiyye*, 17; eş-Şeyh Ahmed b. Suûd es-Seyyâbî, *el-Medhalu ile'l-mezhebu'l-İbâdiyye* (Uman: Mektebetü'l-Dâmîrî Li'n-Neşri ve't-Tevzi, 2019), 76; Berberi, *İbâdiyye*, 18; Mehdî, *el-İbâdiyyetu neş'etuhâ ve akâiduhâ*, 214; Sâbir Tuayme, *el-İbâ-*

tanımında amele kesinlikle yer verirler. Gerçek mü'min Allah'ın emirlerini yerine getiren ve günahlardan kaçınandır. Bu kişilerin mükâfatını Allah âhîrette verecektir.¹²² İbâdîler yaptıkları iman tanımından hareketle insanları iman-küfür durumuna göre üç kısma ayırırlar. Birinci kesim mü'minlerdir. Bunlar imanlarının gereğini yerine getiren, Allah'ın haramlarını uygulayan, hudutlarına riayet eden ve salih amel üzere olanlardır. İkinci kesim Allah'ı inkâr eden ya da şirk koşan ve şirk koştuklarına ibâdet edenlerdir. Üçüncü kesim ise kelime-i tevhidi açıkça ifade eden, İslâm'ı ikrar eden fakat yapmaları gereken davranışları ve ibâdetleri yerine getirmeyenlerdir. Onlar müşrik değildir. Çünkü tevhidi ikrar ederler. Mü'min de değildir. Zira imanlarının gereğini yerine getirmezl.¹²³

Hâricîlere göre iman, söz ve ameldir.¹²⁴ Yaptıkları iman tanımını merkeze alarak kebîre sahibini İslâm dairesinin dışında tutmuşlardır. Hâricîler, kebîre sahibinin tekfirinin vücûbiyeti üzerinde ittifak etmişlerdir.¹²⁵ Hatta kebîre sahibini müşrik olarak değerlendirmişlerdir.¹²⁶ Hâricî düşünceye göre kebîre sahibi cehennemde ebedî kalacaktır. Bu düşüncelerini “*Evet, kötülük işleyip suçu benliğini kaplamış (ve böylece şirke düşmüş) olan kimseler var ya, işte onlar cehennemliklerdir. Onlar orada ebedî kalacaklardır.*”¹²⁷ âyeti ile delillendirirler. Bu konuda daha da ileri giden bazı Hâricîler ise seğair işlemeyi bile şirk saymışlardır.¹²⁸ İbâdiyye, kebîreyi dünyada hakkında had cezası olan ya da ahirette azaba sebep olan günah olarak tanımlar.¹²⁹ Bu tanımları dikkate alan İbâdîlere göre kebîre işleyen kimse Hâricîlerin iddia ettiği gibi müşrik değildir. O kişi günaha ısrar ederse ve tevbe etmezse cennete girmesi mümkün değildir. Muammer, İbâdiyye ile Havâric arasındaki en şiddetli husumet konusunun bu olduğunu söyler. Ona göre Nâfi' b. el-Ezrak'ın bu konuda ortaya koyduğu görüş bu husumetin başlangıcını oluşturmuştur.¹³⁰ Zaten İbn İbâd, Nâfi' b. el-Ezrak'ın görüşlerinden haberdar olunca ondan teberrî etmiş ve “Nafi ve onun görüşünü kabul eden herkesi Allah kahretsin” demek suretiyle tepkisini ortaya koymuştur.¹³¹

diyye akîdeten ve mezheben (Beyrut: Dârü'l-Cil, 1986), 111; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ebî Bekr es-Sedrâtî el-Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, thk. Sâlim b. Hamd el-Hârisî (Maskat: Vizaretü't-Türas ve's-Sekafe, 2006), 3/118.

122 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 3/119.

123 Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-firaki'l-İslâmîyye*, ts., 2/92-93.

124 Harusî, *el-Fikrû's-siyasi inde'l-İbâdiyye ve'z-Zeydiyye*, 53.

125 Ebu's-Şebâb, *el-Havaric*, 189.

126 Komisyon, *Mu'cemü'l-muştalahâti'l-İbâdiyye: şad-ye* (Maskat: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuunî'd-Diniyye, 2011), “Nzl”, 2/988.

127 *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, Bakara, 81.

128 Meskarî, *el-İbâdiyye fi meydani'l-hak*, 88.

129 Kâbil, *el-İbâdiyye ve ârâuhumu'l-keîlâmîyye*, 232.

130 Muammer, *Edvâun ale'l-Ebâdiyye*, 40.

131 Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-firaki'l-İslâmîyye*, ts., 2/182.

Hâricî fırkalardan Ezârika, İslâm'ın hükümlerine aykırı olmasına rağmen günahkâr Müslümanın şirke düştüğünü ve bu kişilerin kanlarının ve mallarının helal olduğunu kabul etmektedir. Buna mukabil İbâdiyye günahkâr Müslümanın ya da kebîre işleyenin dinden çıkmadığını, kanlarının ve mallarının helal olmadığını ayrıca onların muvahhid olduklarını söyler. İbâdî müellif A'veşt burada ifade edilenleri dile getirerek bu hususların, ayan beyan bir şekilde İbâdîlerin Havâric'ten olmadıklarını ortaya koyacak açıklıkta olduğunu söylemektedir.¹³² Çünkü İbâdîler, kebîre işleyen kişinin helal olarak görmediği sürece had cezası gerektiren büyük günahları işlemesi durumunda sadece had cezasının uygulanacağını kabul ederler.¹³³ İbâdîlerin ilk dönem âlimlerinden Câbir b. Zeyd ve Abdullah b. İbâd, Ezârika'nın kebîre konusundaki görüşlerini kesin bir dille reddettiği gibi "bid'at" olarak da nitelemişlerdir.¹³⁴

İbâdî akidesine göre küfür iki kısma ayrılmaktadır. Birincisi şirk küfrüdür. İkinci türü ise nimet küfrüdür. Şirk küfrü insanın Allah Teâlâ'ya şirk koşmasıdır. Örneğin Allah'ın varlığını veya resullerini ya da kitaplarını inkâr etmektir. Bunun yanı sıra kişinin mahlûku Hâlik'a ya da Hâlik'i mahlûka müsavi görmesi de şirk küfrüne dâhildir.¹³⁵ İbâdiyye'ye göre muvahhid kimse için kullanılan küfür kelimesinden maksat nimet küfrüdür; şirk küfrü değildir.¹³⁶ Tevhidi ikrar ettiği için konum olarak şirk ile iman arasında bir menzilde bulunmaktadır. Vercelânî ve Eттаfeyyiş'e göre bu kişilere muvahhid anlamında Mü'min denilebilir. Kebîre sahibi velâyet hariç olmak üzere Mü'minlere uygulanan hükümlere tâbidir. Eğer tevbe etmezse ondan teberrî edilir, adâletine güvenilmez ve şehâdeti de makbul değildir. Âhiretteki durumu ebediyen cehennemde kalmaktır. Ona şefaat de edilmez.¹³⁷ Cehennemde göreceği azap diğer cehennem ehlinin azabından daha hafif olsa da¹³⁸ Allah Teâlâ vâdi gereği bu kişileri affetmeyecektir.¹³⁹

Havâric ve İbâdiyye'nin iman-kebîre-küfür konularındaki görüşleri genel anlamda bu çerçevededir. Her iki mezhebin iman tanımlarının aynı olmasından hareketle İbâdîlerin Hâricîlerden olmakla ithamı İbâdîler tarafından kabul edilmemektedir. Her ne kadar imanın tanımı konusunda aynı fikirlere

132 A'veşt, *Dirasat İslâmiyye fi'l-usulî'l-İbâdiyye*, 41-42.

133 Tuayme, *el-İbâdiyye aqideten ve mezheben*, 121.

134 Nâmî, *Dirasâtun ani'l-İbâdiyye*, 61.

135 Seyyâbî, *el-Medhalu ile'l-mezhebu'l-İbâdiyye*, 79; ayrıca bk. Tuayme, *el-İbâdiyye aqideten ve mezheben*, 119.

136 Muammer, *Edvâun ale'l-Ebâdiyye*, 18; Eттаfeyyiş, *Şerhu 'Aqideti't-tevhîd*, 532; Bârûnî, *Muhtaşar târihu'l-İbâdiyye*, 74; Muammer, *el-İbâdiyye dirâsetun*, 51; ayrıca bk. Kâbil, *el-İbâdiyye ve ârâuhumu'l-kelâmiyye*, 237; Berberi, *İbâdiyye*, 20.

137 Komisyon, *Mu'cemü'l-muştalahâti'l-İbâdiyye: şad-ye* (Maskat: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuunî'd-Diniyye, 2011), "Kbr", 2/902; bk. Tuayme, *el-İbâdiyye aqideten ve mezheben*, 121-122.

138 Bârûnî, *Muhtaşar târihu'l-İbâdiyye*, 73.

139 Kâbil, *el-İbâdiyye ve ârâuhumu'l-kelâmiyye*, 237; Mehdî, *el-İbâdiyyetu neş'etuhâ ve akâiduhâ*, 220.

sahiplerse de iman ile alakalı konulardan olan kebîre sahibinin hem dünya-daki durumu hem de âhiretteki durumuyla ilgili birbirinde farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Bundan ötürü İbâdîler, Hâricîlerle alakalarının olmadığını söylerler.

2.4. İsti'râz

Hâricîlere göre gerçek Müslüman sadece kendileridir.¹⁴⁰ Bundan dolayı kendilerine katılmak isteyenlerin samimiyetini ölçmek için bu kişileri çeşitli imtihanlardan geçirmişlerdir. Amaçları ise bu kişilerin kendileriyle aynı görüşleri taşıyıp taşımadıklarını ispatlamaktır. İbâdîlerin ise böyle bir ilkeleri yahut uygulamaları bulunmamaktadır. Onlara göre tüm Müslümanlar sahip oldukları haklar açısından eşittir. Hâricîlerin bu konudaki düşüncelerini hiçbir şekilde benimsemezler.¹⁴¹ Çünkü İbâdiyye, muvahhid olarak saydıkları muhaliflerinin isti'râza tabi tutulmasını kabul etmez.¹⁴² Bazı müellifler isti'râzı Ehl-i Nehrevan ile ilişkilendirmeye çalışırlar. Hatta Nehrevan savaşının sebebi olarak da anlatılan Abdullah b. Habbâb'ın ölümünü isti'râza örnek gösterirler.¹⁴³ Ancak İbâdîlere göre Mis'ar'ın İbn Habbâb'ı öldürmesini Nehrevan ehli hiçbir zaman onaylamadı ve Mis'ar'ın yaptığından beri olduklarını söylediler. Yanlarına geldiğinde de onu kovdular.¹⁴⁴ Bu nedenle İbâdîlere göre İbn Habbâb'ın ölümü isti'râza örnek teşkil etmemektedir.

İbâdîlere göre muhalifleri müşrik de değildir Mü'min de değildir. Onlar küfür içerisinde olup bu da nimet küfürdür.¹⁴⁵ İbâdiyye, kendilerine karşı savaşmayanlarla savaşmayı doğru bulmaz. Müslümanların malları ganimet değildir. Muhaliflerin kadınları-çocukları öldürülmez, esir olarak alınamaz.¹⁴⁶ Hâricî fırkalardan Ezârika'ya göre muhaliflerinin beldeleri istila edilebilir, malları ganimet alınabilir. Çocukları ve kadınları öldürülebilir veya köle diye alınabilir. Çünkü bu kişilerin yaşadıkları yerler dârulharptir.¹⁴⁷ İbâdiyye, Necedât ve Ezârika'nın kabul ettiği insanların imtihana tabi tutulmasını

140 Julius Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989), 20.

141 Meskarî, *el-İbâdiyye fi meydani'l-hak*, 88.

142 Komisyon, "K-a-d", 2/868; Akıl, *Safhâtu min târihi İbâdiyye*, 130; İsti'râz, Nâfi' b. Ezrak tarafından benimsenerek kararlı bir şekilde uygulamaya konulmuştur. Ezârika mensupları, kendilerinden olduğunu iddia ederek karargâhlarına gelen kişileri samimiyetlerini denemek üzere imtihana tabi tutar, bunun için de yanlarında bulunan esirlerden birini öldürmelerini teklif ederlerdi. İmtihan edilen kişi esiri öldürürse samimiyetini kanıtlamış olur, aksi takdirde münafık ve müşrik sayılarak kendisi öldürülürdü. Ancak Yahudi, Hristiyan ve Mecûsiler hakkında isti'râzın uygulanması haram sayılmıştır. Bk. Mustafa Öz, "İsti'râz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/374.

143 Bk. Eş'arî, *Mağâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/194; es-Sâbiî, *el-Havâric ve'l-hakikatü'l-ğâibe*, 121.

144 Şemmâhî, *Kitâbü's-siyer*.

145 Ebu's-Şebâb, *el-Havaric*, 269.

146 Nâmî, *Dirasâtun ani'l-İbâdiyye*, 57.

147 Nâmî, *Dirasâtun ani'l-İbâdiyye*, 60-61.

kesinlikle benimsemez. Çünkü muvahhid olan kişinin kanı haramdır ve bu kişilerin öldürülmesi doğru değildir.¹⁴⁸ İbâdiyye'nin bu konudaki ilkeleri ilk dönem imâmılarından olan Câbir b. Zeyd ve Abdullah b. İbâd'ın ortaya koydukları düşüncelerinde ve tavırlarında da mevcuttur. Onlar, Ezârika'nın görüşlerinden ve yaptıklarından haberdar olunca, onlardan teberrâ etmişlerdir. Aynı şekilde Necedât ve Sufriyye gibi Hâricîlerden saydıkları diğer fırkalardan da beri olduklarını dile getirmişlerdir.¹⁴⁹

Netice olarak İbâdiyye, diğer Hâricî fırkalar gibi Müslümanların kanının dökülmesini kabul etmez.¹⁵⁰ Bundan ötürü Seyyâbî, İbâdiyye'yi Havâric'ten kabul etmenin iftira ve İbâdîlere hakaret olduğunu söyler.¹⁵¹ Bârûnî de bu konuda rahatsızlığını şu ifadelerle dile getirir:

“Bazı kimseler İbâdiyye'yi hiçbir şekilde tanımamakta ve bazıları ise İbâdiyye hakkında birtakım bilgilere sahiptirler. Bu insanlar cehâletleri nedeniyle İbâdiyye'yi, Ezârika, Necedât ve Sufriyye gibi Hâricî fırkalardan kabul ederler. Hâlbuki bu fırkaların (Ezârika, Necedât ve Sufriyye) aşırılıklarından dolayı İslâm ile alakaları kalmamıştır. Çünkü bu fırka mensupları muvahhitlerin can ve mallarına dokunmuşlar ve zarar vermişlerdir. Buna karşılık İbâdîler bu fırkalardan ve yaptıklarından teberrâ etmişlerdir. Muvahhidlerin canlarına ve mallarına karışmadıkları gibi çocuk ve kadınlarını esir etmişlerdir. Bundan dolayı İbâdiyye ile bu fırkaların birbirinden ayırt edilmesi gerekmektedir.”¹⁵²

2.5. Muhaliflerle İlgili Görüşler (Tevellâ-Teberrâ)

İbâdîlerin kendilerinden olmayanlarla ilgili (muhalifler) görüşleri iman-kebîre-küfür konularındaki fikirleri çerçevesinde şekillenmiştir. Bu tespiti Harici olarak adlandırılan fırkalar için de ifade edebiliriz. Bu konularda ortaya koydukları görüşler muhaliflerle ilişkilerinin yönünü tayin etmiştir. Hâricîler, kebîre işleyenlerin imanın asli unsurlarından olan ameli terkettikleri için küfre girdiğini kabul ederler. Onlara göre kebîre sahibi aynı zamanda müşriktir.¹⁵³ Hâricîler kendilerinden olmayan tüm Müslümanları müşrik kabul ettikleri için bu kişilerin kanlarının akıtılması, kadın ve çocuklarının öldürülmesi ve sahip oldukları tüm mal varlıklarına el konulması gerektiğini söylerler.¹⁵⁴ İbâdîlere göre ise kebîre işleyen kimse nimet küfrü işlemekle

148 Neccâr, *el-İbâdiyye ve medâ siletihâ bi'l-Havâric*, 85.

149 Akîl, *Safhâtu min târihi İbâdiyye*, 133; Sallâbî, *el-İbâdiyyetu medrestun İslâmiyyetun ba'detun ani'l-Havâric*, 277.

150 Sâlim b. Hammûd b. Şâmis Seyyâbî, *Esdaku'l-menâhici fi temyizi'l-ibâdiyye mine'l-havâric*, thk. İsmâîl Kâşif (Umman: Vizâretü't-Türâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1979), 26.

151 Seyyâbî, *Esdaku'l-menâhici fi temyizi'l-ibâdiyye mine'l-havâric*, 26.

152 Bârûnî, *Muhtaşar târihu'l-İbâdiyye*, 2.

153 Ebu's-Şebâb, *el-Havaric*, 189.

154 Salih Ba, *Dirasetün fi'l-fikri'l-İbâdî*, 86.

nitelenir ve müşrik değildir. Müslümana uygulanan muameleye tabi tutulur. Müslümanların tüm haklarından faydalanır.¹⁵⁵ Bundan ötürü İbâdiyye, muvahhidlere karşı kılıç/silah kullanmayı doğru bulmamıştır. Müslümanlarla (muhalifler) savaşmaktan uzak durmuşlardır. Örneğin Ziyâd b. Ebîh'in ve Haccâc b. Yûsuf'un zulümle halkı yönettikleri dönemde bile İbâdî imâmları şiddet içeren faaliyetlerden imtina etmişlerdir.¹⁵⁶ İbâdiyye'yi böyle bir tutum takınmaya iten sebeplerin başında diğer Hâricî fırkalar gibi Müslümanların kanının dökülmesini kabul etmemeleri gelmektedir.¹⁵⁷

İbâdîlerin muhaliflerine/muvahhidlere bakış açıları aynı zamanda sosyal ilişkilerinin de yönünü belirlemiştir. İbâdîler, kendilerinden olmayan ama tevhid ehli olarak adlandırılan kişilerle evlenilebileceği ve onlara varis olunabileceğini kabul ederler. Hâricîler ise kendilerinden olmayanları müşrik olarak kabul ettikleri için İbâdîlerin bu konuda fikirlerinden tamamen farklı düşünürler. Sadece Hâricî düşünceye sahip olanlar ile evlenilir ve onlara vâris olunabilir.¹⁵⁸

İbâdîler; kendilerinden olanlar, muvahhidler ve gayri Müslimlerle ilişkilerini düzenlemek için tevellâ ve teberrâ kavramlarını kendi düşünce sistemlerine göre tanımlamışlardır. Bu iki kavram İbâdiyye'nin teşekkül ettiği zamanlarda ele alınan konulardandır. Sebebi ise aynı toplum içerisinde yaşayan çeşitli kesimlerle (Mü'minler, kebîre işleyenler, âsiler gibi) ilişkilerini bir düzen içerisinde sürdürmektir.¹⁵⁹ Tevellâ, Allah'a itaat edene muhabbet beslemek, onun için istiğfar etmek ve dünyalık işlerde yardımcı olmaktır. Teberrâ ise âsiden uzak durmak, bu kişilerle her türlü ilişkiyi kesmek ve Allah'a tevbe edinceye kadar onları terk etmektir. İbâdiyye, tevellâ ve teberrânın hem şahıslara karşı hem de topluluklara, gruplara yahut cemaatlara karşı olmak üzere gerekli olduğunu kabul eder.¹⁶⁰ Bu ifadeyi açmak gerekirse İbâdîlere göre mutî'a velâyet göstermek ve meâsiden berat etmek vâciptir.¹⁶¹ Bu vücûbiyet, Kitap, sünnet ve ümmetin icmâsıyla sabittir.¹⁶²

155 Muammer, *Edvâun ale'l-Ebâdiyye*, 26-27; ayrıca bk. Tuayme, *el-İbâdiyye akîdeten ve mezheben*, 121.

156 Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-firaki'l-İslâmiyye*, ts., 2/280.

157 Seyyâbî, *Esdaku'l-menâhici fi temyîzi'l-ibâdiyye mine'l-havâric*, 26.

158 Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-firaki'l-İslâmiyye*, ts., 2/282-283.

159 Nâmî, *Dirasâtun ani'l-İbâdiyye*, 180.

160 Bârûnî, *Muhtaşar târihu'l-İbâdiyye*, 73-74; İslâm ümmeti Mü'mine velâyet gösterilmesi, kâfirlerden ve müşriklerden ise teberrî edilmesi konusunda icmâ halindedir. Kebîre sahibinden beraat edilmesi ise hicrî birinci asırdan beri İbâdî akidesine has bir durumdur. Bk. Sallâbî, *el-İbâdiyyetu medrestun İslâmiyyetun baîdetun ani'l-Havâric*, 732.

161 Muammer, *Edvâun ale'l-Ebâdiyye*; Sallâbî, *el-İbâdiyyetu medrestun İslâmiyyetun baîdetun ani'l-Havâric*, 728.

162 Ebu Tâhir İsmâil b. Mûsâ el-Ceytâlî, *Kavâidu'l-İslâm*, thk. Beklî Abdurrahman b. Ömer (y.y.: Mektebetu'l-İstikâme, 1995), 1/70-71.

İbâdî düşünce sistemine göre velâyet, Allah için sevmektir. Beraat ise Allah için buğz etmektir. Hem velâyet hem de beraat kendi içinde ikiye ayrılır. Bu taksimi Müslümanların genelini sevmek ve kâfirlerin tamamından beraat etmek ile şahıslardan velâyet ve beraat etmek olarak ifade edebiliriz. Şahıslara yönelik olan velâyet veya beraat da kendi arasında ikiye ayrılır. Gerçek velâyet/beraat ile zahiri velâyet/beraat diye ifade edebiliriz.¹⁶³ Velâyet ve beraat ile ilgili üçüncü bir kavram da vukuftur. Vukuf, bir kişinin amelleri ve imanı konusunda hüküm vermekten uzak kalmak anlamına gelir.¹⁶⁴ Yani böyle kişilerin amelleri açısından durumu bilinmiyorsa o kimse hakkında vukuf etmek gerekir.¹⁶⁵ Ayrıca velâyet ve beraat etmeyi hak etmeyen kimseye karşı da vukuf hali gerekir.¹⁶⁶

Hâricî fırkalar olarak kabul edilen Ezârika, Necedât, Sufriyye ve diğer fırkalar kendilerinden olmayanlardan teberrî etmişlerdir. Hatta kendilerine katılmak isteyenleri çeşitli imtihanlardan (isti'râz) geçirmişlerdir. Sadece kendilerinden olanlara velâyet göstermişlerdir. İbâdiyye'nin ise muhaliflerle ilgili görüşleri Hâricî fırkalardan tamamen farklı olduğu için bu konuda her iki mezhep arasında benzerlikten bahsetmek mümkün değildir. Ayrıca benzer bir husus olsa bile bu benzerlik İbâdîlerin Havâric'ten sayılmalarına neden olamaz. Bu değerlendirmeyi yaparken bir yandan da İbâdî müellif Nâmî'nin ve es-Seyyabî'nin ifadelerini dile getirmek istiyoruz. Nâmî, İbâdîler ile Hâricîler arasında hiçbir şekilde görüş birliğinin olmadığını ifade eder. Hatta İbâdîlerin tüm inançları noktasında Hâricîlere muhalif olduklarını, onlarla ilmî tartışmalar yaptıklarını ve Hâricîler ile ortak olabilecek tek konu her iki fırkanın da Muhakkime hakkındaki görüşleri olduğunu belirtir.¹⁶⁷ es-Seyyabî ise daha farklı bir görüş dile getirerek İbâdîlerin Havâric'i müşrik olarak kabul ettiklerini ileri sürer.¹⁶⁸

163 Seyyabî, *el-Medhalu ile'l-mezhebu'l-İbâdiyye*; Velâyet ve beraatin kısımları hakkında geniş bilgi için bk. Sallâbî, *el-İbâdiyyetu medrestun İslâmîyyetun baîdetun ani'l-Havâric*, 740-741; Velâyet, Müslümanın Müslüman kardeşini başka bir amaç için değil sadece Allah için hakiki bir sevgi ile sevmesidir. Beraat ise kâfirlerden, İslâm'a düşmanlık gösterenden, bağı ehlinde, İslâm toplumunun maslahatına aykırı davranandan ve tevbe edinceye kadar kebire işleyen uzak durmaktır. Bu kişiler tevbe-istiğfar eder ve günahını kabul edip bu hallerinden uzak dururlarsa İslâm'ın Müslümana tanıdığı tüm haklara kavuşur. Artık böyle kişilere velâyet göstermek gerekmektedir. Bk. A'veşt, *Dirasat İslâmîyye fi'l-usuli'l-İbâdiyye*, 106-107; Ceytâlî, kendi mezheplerindeyken İbâdî inancını terkedip başka bir mezhebe geçenlerden de teberrî edilmesi gerektiğini ifade eder. Eğer böyle bir kişi bu hali için tevbe eder ve Müslümanların mezhebine (İbâdiyye) dönerse ona tekrar velâyet gösterilir. Bk. Ceytâlî, *Kavâidu'l-İslâm*, 1/77.

164 Nâmî, *Dirasâtun ani'l-İbâdiyye*, 241.

165 Sallâbî, *el-İbâdiyyetu medrestun İslâmîyyetun baîdetun ani'l-Havâric*, 739.

166 Nâmî, *Dirasâtun ani'l-İbâdiyye*, 256.

167 Nâmî, *Dirasâtun ani'l-İbâdiyye*, 70.

168 Seyyabî, *Esdaku'l-menâhici fi'temyîzi'l-ibâdiyye mine'l-Havâric*, 32.

Sonuç

Hulefâ-yi Râşidîn döneminin yaklaşık son on yılında meydana gelen olaylar İslâm toplumunun birlik ve beraberliğinin bozulmasına sebebiyet vermiştir. Yaşanan siyasî olaylar gruplaşmalara neden olmuş, bu gruplaşmalar da zaman içerisinde farklı isimler altında fırkaların teşekkülüne sebebiyet vermiştir. Müslümanlar arasında ilk ortaya çıkan fırka Muhakkimetü'l-Ûlâ olarak isimlendirilen gruptur. Muhakkimetü'l-Ûlâ fırkası, İbâdî kaynakların dışında kalan kaynaklarca Havâric olarak değerlendirilirken İbâdî müelliflerin eserlerinde böyle bir değerlendirme hiçbir şekilde kabul edilmemiştir.

İbâdiyye'nin Hâricî bir fırka olduğunu iddia edenler, her iki mezhebin belli başlı konularda ortak fikirlere sahip olduğunu dile getirirler. Öncelikle Havâric kelimesine yükledikleri anlamdan hareketle iddialarını ispatlamaya çalışırlar. Havâric ile İbâdiyye arasında alaka kurmak isteyenlerin en çok dile getirdikleri hususların başında Hz. Ali'nin ordusundan ayrılanların Hâricîler olarak isimlendirmeleridir. Böyle bir isimlendirmenin yapılması ve genel kabul görmesi İbâdiyye'nin Hâricî bir fırka sayılmasına neden olmuştur. Oysa İbâdîler, Tahkîm'in kabulüyle Hz. Ali'nin ordusundan ayrılan ve hicrî 64/684 yılına kadar birliğini sürdüren taifeyi selefleri sayarlar. İbâdîler ısrarla bu kişilerin Hâricî olmadıklarını, hurûclarının siyasî karakterli olduğunu ayrıca bu topluluğun Muhakkimetü'l-Ûlâ diye adlandırılması gerektiğini dile getirirler. İbâdîler, Muhakkimetü'l-Ûlâ'nın hurûcunun dinî kaygılarla olduğunu ayrıca kendi zamanlarına kadar ve sonraki dönemlerde meşru halifelere karşı hurûc edenlerin neden Hâricîlikle vasıflanmadıklarını sorarlar.

İbâdiyye'yi Havâric'ten sayanlar, her iki mezhebin de iman, kebîre sahibinin durumu, küfür, şirk, isti'râz, muhaliflerle ilişkiler gibi konularda aynı veya birbirlerine yakın görüşlere sahip olduklarını ileri sürerler. İbâdîlere göre bu görüşte olanlar iddialarını delillendirmek için daha çok İbâdî olmayan eserlere ve mezhep taassubuyla kaleme alınmış kaynaklara başvurmaktadırlar. Hatta bazı İbâdî müellifler bu iddia sahiplerinin kendilerini tam olarak tanımadıklarını, İbâdî te'lifatları incelemediklerini ifade ederler. Bundan dolayı kendilerine çok büyük haksızlık yapıldığını söylerler. İbâdî müellifler, İbâdiyye'nin belli başlı konulardaki görüşlerinin tamamen kendilerine ait orijinal fikirler olduğunu yazdıkları eserlerde dile getirirler. Ayrıca birçok mezhebin başka mezheplerle çeşitli konularda benzer veya aynı görüşlere sahip olduklarını ve birbirlerinden etkilendiklerini ama hiçbiri için böyle yargılarda bulunulmadığını da dile getirirler. İbâdîler bir mezhebin başka bir mezhep ile benzer görüşlere sahip olmasını ve birbirlerinden etkilenmelerini doğal karşılar.

İbâdiyye, kendilerinin Hâricîlikle itham edilmesinin Emevî politikalarıyla doğrudan ilişkili olduğunu ifade eder. Emevîlerin, İbâdîleri toplumun nef-

retini kazanmış Havâric'ten (Ezârika, Necedât ve Sufriyye) olmakla itham etmelerindeki amacın, İslâm'ı gerçek anlamıyla yaşayan ve gerçekte "Ehlu'l-hak ve'l-istikâme" olan kendilerinin toplum nezdinde itibarlarını zedelemek olduğunu ifade ederler. Emevilerin böyle yapmaktaki bir diğer amaçlarının, İbadî görüşlerin geniş toplum kesimleri tarafından kabul edilmemesi ve İbadî düşünceye davet çalışmalarının akamete uğratılmasıdır.

İbadîlerin Hâricîliği meselesinde karşımıza çıkan asıl sorun, hicrî 64/685 yılındaki bölünmeye kadar olan fırkanın (Muhakkimetü'l-Ûlâ) hangi isimle adlandırılacağıdır. İbadîlere göre selefleri olarak kabul ettikleri kişilere verilecek en doğru isim Muhakkimetü'l-Ûlâ olmalıdır. Dönemin siyasîlerinin kendilerine muhalif olan İbadîleri ötekileştirme adına onları Hâricî/Mârîka olarak nitelendirmelerinin hiçbir şekilde kabul edilmediğini ifade edebiliriz. Nitekim İbadîyye mensupları, Ezârika, Necedât ve Sufriyye gibi aşırıya kaçan diğer Hâricî gruplarla birlikte anılmalarını asla kabul etmezler.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, ister Havâric'e nispet edilsin isterse edilmesin, İbadîyye'nin Muhakkimetü'l-Ûlâ'nın selefleri olduğu ve Basra'da yaşantılarına devam eden "Kaade"nin içinden teşekkül ettikleri bir hakikattir.

Kaynakça

- Abdürrâzık, Mahmûd İsmâil. *el-Havâric fî bilâdi'l-Mağrib hatta müntasıf'l-karni'r-râbi' el-hicrî*. Dârülbeyzâ: Dâru's-Sekâfe, 1985.
- Agbari, İsmail b. Salih el-. *el-İbâdiyye beyne'l-haraseti'd-dini ve's-siyaseti'd-dünya*. Kuveyt: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'l-İslamiyye, 2013.
- Akîl, Abdurraman Ca'fer b. *Safhâtu min târihi İbâdiyye Umân ve Hadramevt*. Dâru Hadramevt li'd-dirâseti ve'n-neşri, 2006.
- A'veşt, Bükeyr b. Saîd. *Dirasat İslâmiyye fî'l-usuli'l-İbâdiyye*. b.y.: y.y., 1989.
- Bâbâammî, Muhammed b. Mûsâ vd. *Mu'cemü a'lâmi'l-İbâdiyye*. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2000.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-. *el-Farq beyne'l-firaq ve beyânü'l-fırkati'n-nâciye minhüm*. thk. Lecnetu İhyau't-Turasu'l-Arabiyye. Beyrut: Dâru'l-İfâki'l-Cedîde, 1982.
- Bârûnî, Süleymân b. Abdillâh el-. *Muhtaşar târihu'l-İbâdiyye*. Uman: Mektebetu'l-Dâmirî Li'n-Neşri ve't-Tevzi', 1995.
- Berberi, Muhsin. *İbâdiyye*. Trablus: el-Müessesetu'l-Hadise li'l-Kitâb, 2004.
- Bulut, Halil İbrahim. *İslam Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016.
- Cehlân, Adûn. *el-Fikrû's-siyâsi inde'l-İbâdiyye min hilâli ârâi's-Şeyh Muhammed b. Yusuf et-Tafeyyîş*. Uman: Mektebetü'd-Dâmirî, 2010.
- Ceytâlî, Ebu Tâhir İsmâil b. Mûsâ el-. *Kavâidu'l-İslâm*. thk. Beklî Abdurrahman b. Ömer. y.y.: Mektebetu'l-İstikâme, 1995.
- Ebu Zehra, Muhammed. *İslâm'da Siyâsî ve İtikâdî Mezhepler Tarihi*. çev. Abdülkadir Şener vd. İstanbul: Hisar Yayınevi, 2011.
- Ebu's-Şebâb, Ahmed Avad. *el-Havâric : târihuhum, firakihum, ve aķâiduhum*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-. *Maķâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-muşallîn*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısıriyye, 1950.
- Ettafeyyîş, Muhammed b. Yûsuf b. İsâ. *Şerhu 'Aķidetit-tevhîd*. thk. Mustafâ b. en-Nâsır Vinten. Gardaye: Matbaatü'l-Arabiyye, 2001.
- Fıġlalı, Ethem Ruhi. *Günümüz İslâm Mezhepleri*. İzmir: İzmir İlâhiyât Vakfı Yayınları, 2011.
- Fıġlalı, Ethem Ruhi. *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1983.
- Fıġlalı, Ethem Ruhi. "İbâziyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/256-261. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-. *el-Ķâmûsü'l-muġîf*. thk. Tahkiku't-Turâs. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2005.
- Halifât, Avad Muhammed. *Neş'etü'l-hareketi'l-İbâdiyye*. Amman: Dârü's-Şa'b, 1978.
- Harusî, Sâlim b. Hilal. *el-Fikrû's-siyâsi inde'l-İbâdiyye ve'z-Zeydiyye*. Kahire: Mektebetu Medbuli, 2006.
- Hicâzî, Abdurrahmân Osmân. *Tetavvürü'l-fikri't-terbeviyyi'l-İbâdî fi's-şimâli'l-İfrikî*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2000.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *el-İmâme ve's-siyâse*. thk. Ali Şiri. Kum: Menşuratü's-Şerif er-Radi, 1990.

- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. Kum: Neşru Edebi'l-Havze, 1985.
- İsferâyînî, Ebû'l-Muzaffer İmâdüddîn Şehfûr b. Tâhir b. *et-Tebşîr fi'd-dîn ve temyîzi'l-fırka'ti'n-nâciye 'ani'l-fıra'ki'l-hâlikîn*. ed. Kemâl Yûsuf Hût. Beyrut: Âle-mu'l-Kütüb, 1983.
- Kâbîl, Abdülhay Muhammed. *el-İbâdiyye ve ârâuhumu'l-kelâmîyye*. İskenderiye: Darü'l-Vefa li-Dünya, 2015.
- Kalhâtî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Saîd el-Ezdî. *el-Keşf ve'l-beyan*. thk. Seyyide İsmail Kâşif. Uman: Vizaretü't-Türasi'l-Kavmi ve's-Sekâfe, 1980.
- Karkış, Muhammed. *Uman ve'l-hareketu'l-İbâdiyye*. Uman: Mektebetu Maskat, 1994.
- Komisyon. *Mu'cemül-muştalahâti'l-İbâdiyye: elif-şın*. Maskat: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'd-Diniyye, 2011.
- Komisyon. *Mu'cemül-muştalahâti'l-İbâdiyye: şad-ye*. Maskat: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'd-Diniyye, 2011.
- Kubat, Mehmet. *İslâm Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2014.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş, Şahin Muzaffer. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.
- Mehdî, Muhammed Hasan. *el-İbâdiyyetu neş'etuhâ ve akâiduhâ*. Uman: el-Ehliyyetü li'n-Neşri ve't-Tevzî, 2011.
- Meskarî, Nâsır b. Matar b. Saîd el-. *el-İbâdiyye fi meydani'l-hak*. Rustâk: Mektebetun ve Tescilâtü'l-Hilâli'l-İslâmîyye, 1999.
- Muammer, Ali Yahyâ. *Edvâun ale'l-Ebâdiyye*. b.y.: y.y., 1985.
- Muammer, Ali Yahyâ. *el-İbâdiyye beyne'l-firaki'l-İslâmîyye*. Maskat: Mektebetü'd-Dâmirî, ts.
- Muammer, Ali Yahyâ. *el-İbâdiyye beyne'l-firaki'l-İslâmîyye*. Maskat: Mektebetü'd-Dâmirî, ts.
- Muammer, Ali Yahyâ. *el-İbâdiyye dirâsetun mürekkezetun fi usûlihim ve târihihim*. Kahire: Mektebetu Vehbe, 1987.
- Muammer, Ali Yahyâ. *el-İbâdiyye fi mevkibi't-tarih*. Sib: Mektebetü'd-Damiri, 2008.
- Muammer, Ali Yahyâ. *el-İbâdiyye mezhebun İslâmîyyun mu'tedilun*. Uman: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'd-Diniyye, 1979.
- Muammer, Ali Yahyâ. *Men hum el-Havâric*. Maskat: y.y., 2017.
- Nâmî, Amr Halîfe. *Dirasatun ani'l-İbâdiyye*. çev. Mîhâil Hûrî. Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2012.
- Nâsır, Muhammed Sâlih. *Menhecü'd-da've inde'l-İbâdiyye*. Daru'l-Beyda': Daru Nâsır li'n-Neşri ve't-Tevzî, 2013.
- Neccâr, Âmir. *el-İbâdiyye ve medâ siletihâ bi'l-Havâric*. Kahire: Dârü'l-Ma'ârif, 1993.
- Onat, Hasan - Ateş, Orhan. "Haricilik". *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*. ed. Hasan Onat - Sönmez Kutlu. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.
- Öz, Mustafa. *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2012.
- Öz, Mustafa. "İsti'râz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/374. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Sâbiî, Nâsır b Süleymân b Saîd es- es-. *el-Havâric ve'l-hakikatü'l-ğâibe*. y.y.: y.y., 1999.
- Salih Ba, Ömer b. el-Hâc Muhammed. *Dirasetün fi'l-fikri'l-İbâdî*. b.y.: Mektebetu'l-İstikâme, 1992.

- Sallâbî, Alî Muhammed Muhammed es-. *el-İbâdiyyetu medrestun İslâmiyyetun bâidetun ani'l-Havâric*. y.y.: y.y., 2018.
- Seyyâbî, eş-Şeyh Ahmed b. Suûd es-. *el-Medhalu ile'l-mezhebu'l-İbâdiyye*. Uman: Mektebetü'l-Dâmîrî Li'n-Neşri ve't-Tevzi, 2019.
- Seyyâbî, Sâlim b. Hammûd b. Şâmis. *Esdaku'l-menâhici fi temyîzi'l-ibâdiyye mine'l-havâric*. thk. İsmâîl Kâşif. Umman: Vizâretü't-Türâsî'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1979.
- Seyyâbî, Sâlim b. Hammud b. Şâmis es-. *Talakâtu'l-ma'hedi'r-riyâdî fi halkâti'l-mezhebi'l-İbâdî*. Uman: Vezâretü't-Turasi'l-Kavmi ve's-Sekafe, 1980.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm eş-. *el-Milel ve'n-nihal*. thk. Muhammed Abdulkadir Fâdilî. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2005.
- Şemmâhî, Ebü'l-Abbâs Bedrüddîn Ahmed b. Saîd b. Abdilvâhid eş-. *Kitâbü's-siyer*. thk. Ahmed b. Suud es-Seyyâbî. Maskat: Vizâratü't-Türâsî'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1987.
- Ṭâlibî, 'Ammâr. *Arâu'l-Havârici'l-keîmiyye*. Cezâir: Mûfam lin-Neşr, 2013.
- Tuayme, Sâbir. *el-İbâdiyye aķideten ve mezheben*. Beyrut: Dârü'l-Cil, 1986.
- Vercelânî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ebî Bekr es-Sedrâtî el-. *ed-Delîl ve'l-burhân*. thk. Sâlim b. Hamd el-Hârisî. Maskat: Vizâretü't-Türâs ve's-Sekafe, 2006.
- Veysî, Yâsîn Hüseyin el-. *Min türâsî'l-İbâdiyyeti'l-'aķâidî*. Dımaşk: Daru'l-Firkad, 2010.
- Watt, William Montgomery. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fıĝlalı. İzmir: İzmir İlahiyât Vakfı Yayınları, 2017.
- Wellhausen, Julius. *İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*. çev. Fikret İşıltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989.
- Yıldız, Harun. "Ali Yahya Muammer'in Çalışmalarında İbâdîlik". *e-Makâlât: Mezhep Araştırmaları* VIII/1 (2015), 7-51.
- Yıldız, Harun. *Kendi Kaynakları Işığında Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2010.
- Yıldız, Metin. "Kelâmî Görüşleri Bağlamında İbâzîlerin Hâricîliği Meselesi". *Kader* XVI/2 (2018), 294-318.